

77-84

7785

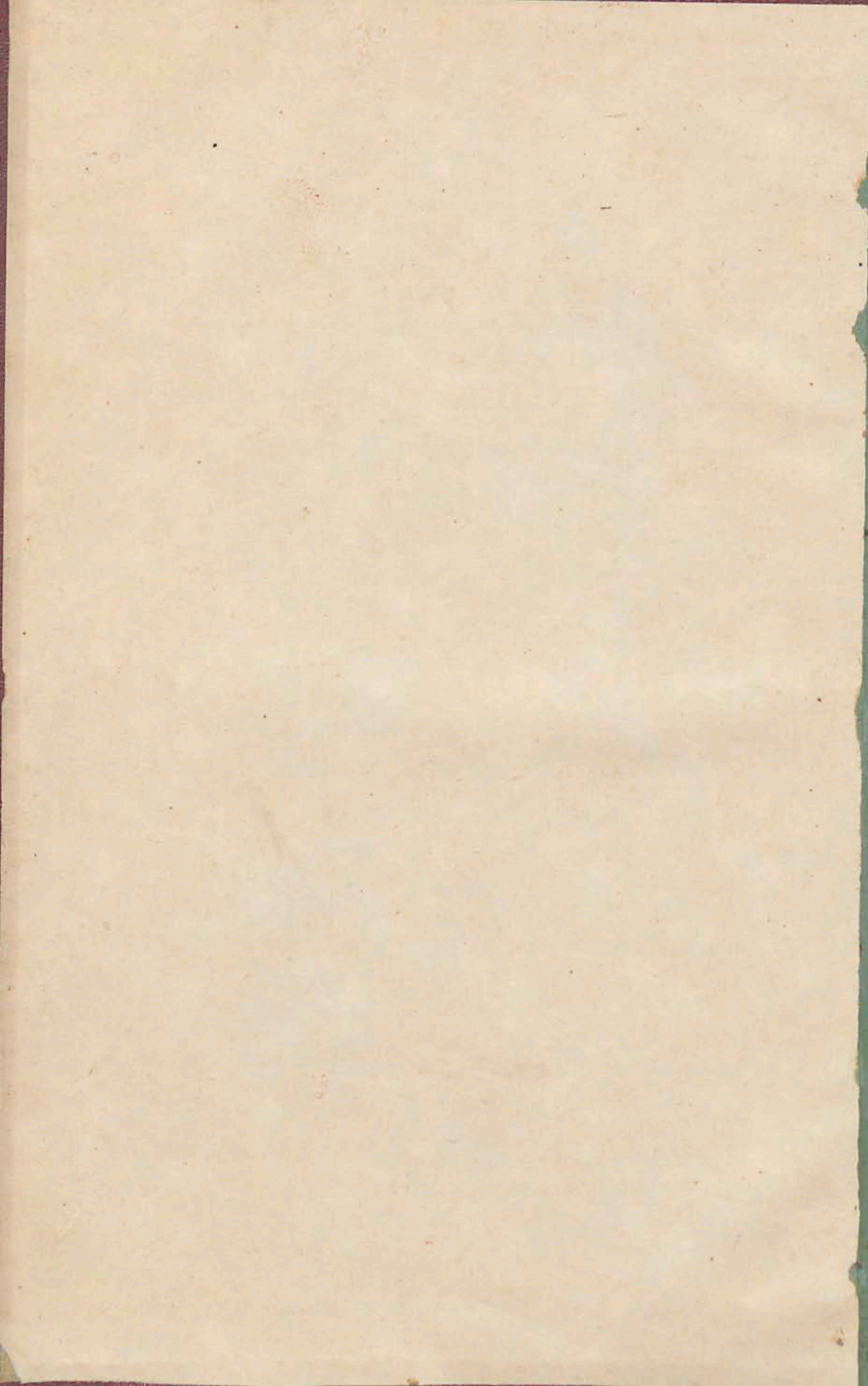
7786

910.4(41.5-925)

4-65

9 (47.325) ՀԱՏՈՒԱԾՔ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՔԱՂԵԱԼՔ ՅԱՐԱԲԱՑԻ ՊԱՏՄԱԳՐԱՅ

Ի ՀԵՌՆ ՏՈՔԹՈՐ ՄՈՐԹՄԱՆԱՅ ԱՐԵՒԵԼԱԳԷՏԻ

ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՅ Ի ՀԱՅ

ԿԱՐԱՊԵՏ Ս. ԻԹԻԻՃԵԱՆ

ՏԵՏՐ Ա.

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՍ ԼՐԱԳՐՈՑ

Կ. ՊՕԼԻՍ

—1874—

9

13349

ՀԱՏՈՒԱԾՔ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Գաղեալ և Յեւթաւ իւր Պօլսան (գիրք աշխարհակալա-
նէանց) տնտես պարտաւիճիկ Ապուլ Ապպաս Ահմէթ Իսմայիլ ,
որդոց Եսէնայի , որդոց Ճապիտի , հակառակորդն էլ Պե-
լաժօրի :

Ապուլ Ապպաս Ահմէթ, մականուանեալն էլ Պե-
լաժօրի, ծնաւ ի Պաղտատ Հիճրէթի երկրորդ դա-
րուն վերջերք, և մեծ մտերմութիւն ունէք Միւ-
թէվէքքիլ, Մօսթային և Մօսթաղ խալիֆներուն
(ամիրապետներուն) հետ : Երրորդն իւր Ապտուլ-
լահ որդւոյն դատարարակութիւնն առոր յանձնեց :

Ապուլ Ապպաս, վերոյիշեալ պատմութենէն
դատուելիչ պատմական, աշխարհագրական և բա-
նաստեղծական գիրքեր ալ գրած է, որք կործե-
լած են : Իւր կենաց վերջին օրերը՝ խելագարու-
թիւն դալով վրան, ինքզինք թունաւորեց Անա-
քարտիէի (արաբերէն Պէլաժօր) պողով, ոսկից
Պէլաժօրի մականունը տրուեցաւ իրեն, և մեռաւ
Հիճրէթի 279 (փրկչական 892) թուին :

Աշխարհակալութեանց գրքին արաբերէն բը-

նագիրը 1866 ին Հոլանտայի Լէյտ քաղաքը տըպ-
ւած է Պ. Ժ. Ղույէ վարժապետին ձեռօք :

Ք Ա Ղ Ո Ի Ա Ծ Ք

Պէլածօրէ, Դէր+ աշխարհակալութեանց երէս 193 .

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԻ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ .

Մուհամմէտ , որդի իսմայիլի , ըստ պատմութեան բնակչաց Պէրտաայի , և ուրիշ անձ մը , ըստ պատմութեան հայաղբւոյն Ապու Պէրա Անպասայի որդւոյ Պահրայ , ինչպէս նաև Մուհամմէտ որդի Պիշրի և Գալի , ըստ պատմութեան ծերոց , և Պէրմէզ որդի Ապտուլահայ Տէպլիլիցւոյ , և Մուհամմէտ որդի Մուխայիսի Խիլաթեցւոյ , և այլ քանի մ'անձինք , ըստ պատմութեան այնպիսի անձանց որք Հայաստանի գործոց ծանօթութիւն ունին , այն երկրին առնուելուն պատմութիւնն ըրին ինձ , և ես ալ այն այլ և այլ պատմութիւնները բաղդատելէ ու քննելէ ետև հետևեալ պատմութիւնը գրեցի :

Շիմշատ , Գալիքալա (կարին քաղաք) , Խիլաթ , Արճիշ և Պաճօնէի (Բղնունիք)՝ քաղաքները չորրորդ Հայոց մասն են . Պուսֆուրաճանի (Վասպուրականի) գաւառն և Տէպլի (Դուին) , Սիրաճ (Շիրակ) , Թէյր և Պակրավանդ քաղաքներն երրորդ Հայոց մասն են . Ծօրծան (Դերջան կամ Թորթան) գաւառն երկրորդ Հայոց մասն են , և Սիսաճանի (Սիսական) և Արրանի գաւառներն առաջին Հայոց մասն են : Ուրիշներ կըսեն Թէ Շիմշատ իր շրջականերովը չորրորդ Հայոց մասն է . բայց Գալիքալա , Խիլաթ , Արճիշ և Պաճօնէիս երրորդ Հայոց .

իսկ Սիրաճ—Թէյր, Պակրավանդ, Տէպիլ և Պուսփուրաճան երկրորդ Հայոց և վերջապէս Սիսաճան, Արրան և Թիֆլիս առաջին Հայոց ։ Ճօրժանի և Արրանի երկիրները խաղարաց (խաղիրք) ձեռքն էին ։ Իսկ Հայաստանի միւս երկիրներն Յունաց ձեռք, որք կառավարիչ մը դրած էին հոն, որ Արմէնիաքոս կըկոչուէր ։ խաղարներն յաճախ արշաւանքներ ըրին հոն և իրենց ասպատակութիւնները մինչև Տէյնավէր քաղաքը հասուցին(1) ։

Գօպատ (կավատ) որդի Ֆիրուզի (Պէրոզ)՝ Թադաւոր Պարսից (2), իր լաւագոյն զօրավարներէն մին Արրանի երկիրը զրկեց 12000 զօրքով և նուաճեց ։ յետոյ նոյն զօրավարը Բաղ (Երասխ) գետին և Շիրվանի մէջ տեղն եղող բոլոր երկիրներն առաւ ։ Այն Ժամանակ Գօպատ Թադաւորն անձամբ հոն գնաց և Արրանի երկրին մէջ Պէյլաքան(3) և

(1) Հայաստանի աշխարհադրութեան այս պարճառօտ նկարագրին մէջ տեսնուած ամեն սխալներն ուղղել անօգուտ է ։ սակայն միտք ունինք ուրիշ տետրակի մը մէջ Տաճիկ պատմագրաց Հայաստանի աշխարհադրութեան նկատմամբ դրածներէն քանի մը քաղուածներ գնել և քանի մը խնդրոց վրայ մանրամասնօրէն խօսիլ ։

(2) Գօպատ Ա. Թադաւորեց 1487 թուէն մինչև 531 սեպտ. 12 ։

(3) Պէյլաքան քաղաքը Հայերէն Փայտակարանն է, համանուն գաւառին մայրաքաղաքն՝ որ հիմա աւերակ է ։ Այս անունն արդէն յիշուած է Ագաթանգեղոսէն եւ Մովսէս Խորենացիէն, որք Գօպատ Թադաւորէն շատ տարիներ առաջ ապրած են, հետևաբար Պէյլածօրի տեղեկութիւնը սխալ է ։ Բայց շատ յայտնի է որ Արաք

Պէրտաա (4) քաղաքներն հիմնեց , որք սահմանա-
գըլուի երկիրներուն մայրաքաղաք եղան : Նոյն-
պէս Քապալա (5) քաղաքը հիմնեց խաղարաց երկ-
րին մէջ :

Յետոյ Լէթի թումբը (արաբերէն Սէտտ իւլ
Լէպն) շինել տուաւ Շիրվանի երկրին և Ալէնաց
դրան մէջ տեղը , և այն թումբին երկայնութեամբը
360 քաղաք շինեց , որք Պապ իւլ Ապվապի (Դար-
բանդի) շինութենէն ետև աւերակ եղան :

Գօպատի մեռնելէն ետև , որդին՝ Անուշիրվան
Քէսրա (խոսրով Ա) գահակալեց (6) : Այս ալ Շա-
պիրան (7) և Մասքաթ (8) քաղաքները շինեց . յե-

պատմագրաց խաւամութենէ առջի ժամանակներու վրայ
տուած տեղեկութիւններն ընդհանրապէս սխալ են :

(4) Ուտի գաւառին մայրաքաղաքը , Հայերէն Պար-
տաւ , զոր խորենացին կըյիշէ իր աշխարհագրութեան
մէջ ըսելով . « Ուտի առանձնական , յորում Պարտաւ քա-
ղաք » : Այս քաղաքն արդէն յիշուած է սեպածև արձա-
նագրութեանց մէջ , Քարդադու անուամբ . Տես Հայկա-
կան սեպածև արձանագրութեանց գրքիս մէջ թիւ ԺԳ :

(5) Քապալա Շամխիի արևմտեան կողմն է Կովկա-
սու հարաւային զառիվայրին վրայ , և արդէն Պտղոմէոս
աշխարհագրէն ալ յիշուած է Գիրք Ե՝ ԳԼ 12 :

(6) Թագաւորեց 531էն մինչև 579 :

(7) Շապիրան կամ Շապէրան՝ փոքրիկ քաղաք մ'էր
Կասպից ծովուն եզերքը , Բագուի և Գարբանտի մէջ
տեղը : Արդի աշխարհացոյցներուն մէջ չեմ տեսներ այս
քաղաքին անունը :

(8) Մասքաթ անունն արդի աշխարհացոյցներու մէջ
չտեսնուիր : Այս քաղաքն ալ Կասպից ծովուն եզերքը
Շամխիի և Գարբանտի մէջ տեղը շինուած էր :

տոյ Պապ իւլ Ապփապ (դռռն դրանց) քաղաքը շինեց, այս անունը տալով անոր. որովհետեւ կովկասեան լեռանց մէջի ճանգուռն վրայ էր:

Շինած ամեն քաղաքներուն մէջ ազդ մը դրաւ, որ Սիասիճան (9) կը կոչուի: Արրանի երկրին մէջ ալ Շէգդէնի (10) և Քամիպէրանի դռներն և Տուտանիէի (11) դռները շինեց: Կը կարծուի որ այս փոքրիկ ժողովուրդը Տուտանի որդւոցմէն սերեալ է: Ասոնցմէ զստ Տուրձուսքիէ (12) քաղաքը

(9) Մովսէս Խորենացի. Գիրք Ա. Գլ. 2. (Գեղամ)՝ սմա (Սիսակայ) զմեծ մասն ընչից իւրոց տուեալ, և ծառայս անձինս բազումս, սահմանս հատանէ նսմ ժառանգու թեան 'ի ծովէն ընդ արեւելս, մինչև 'ի դաշտ մի ուր գետըն Երասխ հատեալ զքարանձաւս լեռանց անցանէ ընդ խոխոմս ձիգս և նեղս, ահագին դղջմամբ իջանէ 'ի դաշտ մի: Աստ բնակէ Սիսակ, ընու շինութեամբ զսահմանս իւրոյ բնակութեանն, և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբ ընն Սիւնիք. այլ Պարսք յստակագոյն եւս Սիսական կոչեն:

Սիասիճան անունը Պէլածօրիի պատմութեան մէջ յաճախ յիշուած ըլլալուն պատճառաւ, պարտք համարեցանք այս ցեղին ծագումը յիշեցնել ընթերցողաց:

(10) Շէքքէն կամ ըստ այլ պատմագրաց և աշխարհագրաց Շէքքի, վրաստանի մէջ է կուր գետին և կովկաս լեռան մէջ տեղը, Թիֆլիզի արեւելեան կողմը: Իսկ Քամիպէրան անունը չկրցի բնաւ գտնել ուրիշ մատենագրաց մէջ:

(11) Տուտանիէ՝ վրացերէն և Հայերէն ցօթ, ցօթէգ կոչուած երկիրն է կուր գետին հիւսիսակողմը, որ յետոյ նախէթ կոչուեցաւ:

(12) Տուրցուգ վրաստանի մէջ:

շինեց, որ 12 դռուն ունի, և ամեն դռան վրայ քարէ դղեակ մը: Ճիւրծանի երկրին մէջ ալ Սուկ-տէպիլ քաղաքը շինեց և Սոքդիանայէն ու Ֆարս գաւառէն եկած ցեղ մը բնակեցուց հոն, և այս քաղաքը զինուորական քաղաք ըրաւ: Յունաց երկրին կողմն ալ Ճիւրծանի գաւառին մէջ ամրոց մը շինեց և անունը դրաւ Դուռն Ֆիրուզ Գօպատի: Ետոյ ուրիշ ամրոց մը շինեց և Դուռն Լատիգայի անուանեց, երրորդ մ'ալ շինեց և Դուռն Պարեգայի անուանեց: այս վերջինը Տրապիզոնի ծովուն վրայ է: Յետոյ Ալէնաց դռուն և Շամշագի(13) դռուը, Ճէրտամանի(14) և Սամշուլտէի(15) ամրոցները շինեց:

Անուշիրվան՝ Յունաց ձեռքն եղած Հայաստանի ամեն մասերուն տիրեց, Տէպիլ(16) քաղաքը նորոգեց և ամրացուց: Պուսֆուրաճանի(17) մէջ

(13) Սամցխէ վրաստանի մէջ:

(14) Գարդաման Ուտի գաւառին մէջ: Մովսէս Խորենացին իւր աշխարհագրութեան մէջ կըսէ թէ այս այն գաւառներէն մին է զորս Աղուանք առին Հայոց ձեռքէն: Գարդաման նահանգը կուր գետին հիւսիսա-կողմը կիյնայ, Թիֆլիզի հարաւային արևելեան կողմը, և հիմա կը կոչուի Գարայայի անապատ:

(15) Շամշողէ, վրաստանի երեք մայրաքաղաքաց մին:

(16) Դուին քաղքին Արաբերէն անունն է: Մովսէս Խորենացին և Փաւստոս Բիւզանդացին՝ այս քաղաքին հիմնադրութիւնը Հայոց Խոսրով Թադաւորին կընծայեն:

(17) Հայերէն վասպուրական: Յունաց պատմիչներն Հայերէնին համաձայն կը դրեն այս քաղաքին անունը, իսկ մեր Արաբացի պատմիչին գործածած Պուսֆուրա-

ալ Նէշէվէ (18) քաղաքը շինեց , վայսի(19) միջնա-
բերդն և բազմաթիւ ամրոցներ շինեց Սիւսականի
երկրին մէջ , օրինակի համար Գիլգամ և Սահու-
նէշ բերդերը , և ասոնց ամենուն մէջ Սիւսանի
քաջ և պատերազմասէր մարդիկը բնակեցուց :

Ապա Անուշիրվան գիր գրեց Թուրքաց Թա-
ղաւորին , և խաղաղութիւն , հաշտութիւն ու
բարեկամութիւն խնդրեց , և այս գաղափարին
զայն մտաեցնելու համար իր դստերաց մին անոր
կնութեան տալ առաջարկեց՝ խնամութեամբ կապ-
ւելու փափաք յայտնելով : Այս նպատակաւ իր
կանանց մէկէն որդեգրեալ աղջիկ մը զրկեց անոր
իբրև իւր հարազատ դուստրը : Թուրքն ալ աղ-
ջիկն իւր տունն առաւ , և ինքն Անուշիրվանի քով
երթալով , Պէրշէլիէ (20) ըսուած տեղը գտաւ զայն ,
և քանի մ'օրեր մէկտեղ անցուցին՝ իրարմէ գոհ
ըլլալով , և բարեկամութեան փոխադարձ փորձեր
տուին իրարու : Յետոյ Անուշիրվան հրաման ըրաւ
իր պահապան զօրաց գունդերէն մէկուն՝ որ գի-
շերը Թուրքին բանակին կողմն երթան և կրակ
վառեն , անոնք ալ ըրին : Հետեւեալ օրը Թուրքե-

ճան անունը վանայ սեպածև արձանագրութեանց մէջ
տեսնուած Պուսրարուի անունին կը պատասխանէ : Այս
անունը կը նշանակէ երկիր մը , ուր հոտաւէտ տուններ
կը գտնուին , (բոյս և բուրական) , որք անուշ հոտ կը
բուրեն :

(18) Հայերէն Նախջաւան :

(19) Վայոց ձոր Սիւսեաց գաւառին մէջ :

(20) Միրասիտ իւլ իթ թիլա կոչուած աշխարհագրական
բառարանին նայելով՝ Արբանի երկրին մէջ քաղաք մ'էր :

ըրդ գանդատ ըրին Անուշիրվանի, բայց նա ուրա-
 ցաւ այնպիսի հրաման մը տուած ըլլալը, և մինչև
 իսկ իր մարդոցմէն մէկուն այնպիսի բան մ'ըրած
 ըլլալը չգիտնալ կեղծեց: Քանի մ'օր ետքը հրա-
 մայեց նոյն զօրագունդին որ կրկնէ նոյն գործու-
 դութիւնը, անոնք ալ ըրին: Թուրքերն իրար ան-
 ցան և նորէն Անուշիրվանին երթալով գանդատե-
 ցան: Բայց նա հանդարտեցուց զանոնք ի չքմեղս
 հանելով զինքը, և գործը հետևութիւն չունեցաւ:
 Յետոյ Անուշիրվան իր բանակետղին մօտ կրակ վա-
 ռել տուաւ գիշերն, այնպիսի տեղ մը, ուր քանի մը
 հիւղակներ միայն կային խոտերէ և արմաւենւոյ
 ոստերէ շինուած: Երկրորդ օրը՝ Անուշիրվան գան-
 դատեցաւ թուրքին ըսելով. «Քիչ մնաց որ քու
 մարդիկդ իմ բանակս պիտի կոխէին, մինչդեռ
 դուն ինձմէ կասկած ըրիր»: Թուրքն երդում ըրաւ
 որ բնաւ տեղեկութիւն չունէր: Այն ժամանակ
 Անուշիրվան ըսաւ անոր. «Եղբայր, իմ ու քու
 զօրքերը չեն գիտեր մեր հաշտութիւնը, հետևա-
 բար չեն գաղըրի իրարու երկիր արշաւելէ և ա-
 ւարառութիւն ու թշնամութիւն ընելէ. մեք ալ
 միշտ կասկածի մէջ պիտի մնանք թէ կրնան այն-
 պիսի դէպքեր պատահիլ՝ որք մեր բարեկամու-
 թիւնն ու հաշտութիւնը աւրեն, և մեր սէրն ու
 նիզակակցութիւնը նորէն թշնամութեան փոխուի:
 Ուստի ես կը խորհիմոր թոյլ տաք ինձ իմ ու քու
 երկիրներուն մէջ տեղը պատ մը քաշել, և մէջ
 տեղը դուռ մը շինել, ուսկից ոչ ոք կարենայ իմ
 կողմէս քու կողմդ և քու կողմէդ ալ իմ կողմս
 անցնիլ առանց իմ և քու հրամանին: Թուրքը

հաւանութիւն տուաւ և իր երկիրը դարձաւ: Իսկ Անուշիրվան հոն կեցաւ պատը շինելու համար, եւ ծովուն եզերքէն սկսեալ շինելու ձեռնարկեց քարերով ու կապարով. լայնութիւնն էր 300 կանգուն, իսկ բարձրութիւնը մինչև լեռներուն կատարը կը հասնէր: Յետոյ նաւերը քար բեռնցնելով՝ այն քարերը ծովը լցուց մինչև որ ծովուն մակերևութին հաւասար բարձրութեան հասան, և պատը երեք փարսախ ծովուն մէջ քշեց: Երբոր լնացաւ, երկաթէ դուռ մը բացաւ պատին մէջ և պահպանութիւնը հարիւր ձիաւորի յանձնեց, մինչդեռ առաջ այն տեղը պահպանելու համար 50000 զօրք պէտք էր: Վերջապէս պատին մէջ կամարայարկ պատասպարաններ շինեց:

Այն ժամանակ կըսեն Խաղանի թէ «Անուշիրվան քեզ խաբեց. կինդ անոր դուստրը չէ, և հիմա ինքզինք ամրացուց քեզի դէմ»: Բայց Խաղանը կարող չէր բան մ'ընել այս նենգութեան դէմ:

Անուշիրվան բազմաթիւ գլուխներ անուանեց, և իւրաքանչիւրին դաւառ մը յանձնեց: Այս գլուխներն էին լեռան Խաղանը, որ դահուն մերձաւոր նախարարներէն էր, և Վհհրարզանշահ կը կոչուէր. Ֆիլանի թագաւորը, որ Ֆիլանշահ կը կոչուէր. Թապարսէրանշահ. Լէկզաց (Լեզկեաց) գլուխը որ Ճէրշանշահ կը կոչուէր. Մասքաթաց թագաւորը, որոյ անուանակոչութիւնը յետոյ ջընջուեցաւ. Լիւրանի թագաւորը՝ որ Լիւրանշահ կը կոչուէր, Շիրվանի թագաւորը՝ որ Շիրվանշահ կը կոչուէր. Պօխի գլուխը՝ որ Պօխաց թագաւոր կը

գոչուէր . Ձերիքերանի իշխանը՝ որ թագաւորի աստիճան բարձրացաւ : Կովկասի դուռներն ալ իրենց իշխանութեան մէջ վերահաստատեց, և խաղաղութեան գաշնադրութիւններ ըրաւ անոնց հետ , իրեն հարկ վճարելու պայմանաւ :

Հայաստան Պարսից ձեռքը մնաց մինչև Խոյսմութեան ժամանակ : Շատ Սիասիճներ թողուցին մեկնեցան իրենց ամրոցներէն ու քաղաքներէն , որք աւերեցան և խաղարաց ու Յունաց ձեռքն ինկան : Յունաց գործերը շատ աղէկ գնացին առ ժամանակ մը , և Աղգաց թագաւորներուն պէս եղան (21) : Այս դուռներէն մին՝ Արմէնիաքոս անուն՝ թագաւորեց Հայաստանի մէջ . անոր մահուանէն ետև՝ Գալի անուն կինը թագուհի եղաւ եւ Քալիքալա քաղաքը շինեց , զոր Գալիգալէ կոչեց , այսինքն է Ընծայ Գալիի . քաղքին դռներէն մէկուն վրայ իր արձանը դրուեցաւ : Ժամանակէ ետև Արաբները Գալիգալէ անունը Քալիքալայի (22) փոխեցին :

(21) Այս անունը կուտան արաբացի սլատմագիրը Արչակունեաց թագաւորութեան :

(22) Քալիքալա քաղաքին անունը հայ սլատմագրաց և ոչ մէկուն մէջ տեսնուած է . թէպէտ մեր սլատմագիրին խօսքերէն այնպէս կը հասկցուի թէ այս քաղաքն Հայաստանի ամենէն նշանաւոր քաղաքներէն մին էր : Արաբ աշխարհագիրը կիմացնեն մեզ թէ այսպէս քաղաքն է որ տակաւին արաբերէն Էրզնէլլում կը կոչուի , այն է Էրզրում , հայերէն Կարին , և Բիւզանդեան սլատմագիրներէն ալ թէ օտոսիուբոյի :

Երբոր Օսման որդի Աֆֆանի խալիֆ (23) (ամիրապետ) եղաւ, հրաման ըրաւ Մօալլիայի, որ այն ժամանակ իր կողմէ կառավարէչ էր Սիրիոյ Միշադետաց և այն սահմանադրւոյց ամրոցներուն, Հայաստան զրկել Ֆիխրիցի Մէսլէմէի որդի Հապիւպը, որ Սիրիոյ աշխարհակալութեան և Յունաց դէմ մղուած պատերազմին մէջ մեծ ծառայութիւններ ըրած էր, որով իր անունն ալ հաճոյապէս ծանօթ եղած էր Եօմէր և Օսման ամիրապետներուն։ Օսման հրամայեց Հապիւպի որ Հայաստան արշաւէ։ Հապիւպ 6000՝ կամ ըստ այլոց պատմութեան՝ 8000 զօրքով Սիրիայէն ու Միշադետէն ճանրայ ելաւ և Քալիքալայի առջև հասնելով բանակ դրաւ։ Քաղաքին պահապան զօրքը դուրս ելնելով Հապիւպի վրայ յարձակեցան, բայց Հապիւպ զանոնք վանեց։ Ասոր վրայ քաղաքին բնակիչներն անձնատուր ըլլալ առաջարկեցին ուրիշ տեղ գաղթելու կամ գլխաւ հարկ վճարելու պայմանաւ։ Շատերն Յունաց իշխանութեան ներքև եղած երկիրներ գաղթեցին։ Հապիւպ քանի մ'ամիս քաղաքին մէջ նստաւ իր զօրաց հետ՝ մինչև որ լուր առաւ թէ Արմէնիքոս իշխանը մեծ բանակ մը կը գումարէ Տաճկաց դէմ, և թէ Ալէններէն, Ապխազներէն և Սէմէն-

(23) Օսման՝ ամիրապետ էր 644 թուականէն մինչև 656։ Հետեւեալ պատմութիւնը կ'ամբողջացնէ Ղևոնդի և Յօհաննէս կաթողիկոսի պատմութիւնները, որք Արաբաց այս առաջին արշաւանաց վրայ խիստ քիչ տեղեկութիւն կուտան։ Արաբաց Հապիւպ սպարապետին անունը բնաւ չիւռած չէ Հայ պատմագիրներէն։

տէրի խաղարներէն օգնական զօրքեր միացեր էին անոր հետ:

Հապիպ իմացուց այս բանը Օսման ամիրապետին և օգնական զօրք խնդրեց: Մօավլիայի ալ աղաչեց որ կրօնական պատերազմի և կողոպուտի փափաքող զօրականներ զրկէ իրեն Սիրիայէն ու Միջագետէն: Մօավիա 2000 մարդ զրկեց, զորս Հապիպ Գալիքալա նստեցուց՝ բնակարաններ ու հողեր տալով:

Երբոր ամիրապետը Հապիպի նամակն առաւ, հրամայեց ֆուֆայի կառավարիչ Սայիտի որդւոյ Աասիի որդւոյ Ումէյէի, որ Պահէլ Բէպիայի որդի Սէլմանի հրամատարութեամբ օգնական զօրք զրկէ Հապիպին: Յիշեալ Սէլմանի մականունն էր էլ խայիլ (գերազանց): Քաջ և նշանաւոր պատերազմական մէր: Սէլման էլ խայիլ 6000 զօրքով ճանբայ ելաւ:

Այս միջոցիս, Յոյնք և իրենց դաշնակիցներն յառաջ քաշելով Եփրատայ եզերքը բանակեցան. իսկ Հապիպի օգնութեան դնացող զօրքերն ուշացան: Սակայն իսլամները գիշերանց Յունաց բանակը կոխելով մեծ ջարդ տուին: Հապիպի կինը, Ումմ—Ապտուլլահ, որ Բէլլիէն Եփրատի գոստորն էր, վաղեց էրկանը քով դնաց և հարցուց թէ ո՛ւր պիտի գտնէին զիրար: Հապիպ պատասխանեց թէ «Յունաց զօրապետին վրանը կամ արքայութեան մէջ»:—Երբոր վրանը հասաւ, իւր կինը հոն գտաւ:

Սէլման իր զօրագունդով Հայաստան հասած ժամանակ իսլամներն արդէն իրենց դործը լմնցուցած էին Յունաց հետ: Սէլմանի զօրքերն ա-

ւարէն բաժին ուղեցին , բայց Հապիպի զօրքերը տալ չուղեցին : Այս պատճառաւ Հապիպ և Սէլման գժտեցան իրարու հետ , և քանի մ'իսլամներ Սէլմանն ապաններու սպառնալիք ըրին :

Այս վէճին վրայ ամիրապետին տեղեկութիւն գրուելով , նա ալ որոշեց որ աւարը Սիրիացոյց բաժինն է . բայց միանգամայն հրաման չըկեց Սէլմանի որ Արբանի երկիրն արշաւէ :

Ոմանք կը պատմեն թէ Սէլման, Օսման ամիրապետին օրով Հայաստան արշաւեց և շատ կողոպուտ ու գերի առաւ . յետոյ Հիճրէթի 25 թուին (Քրիստոսէ 646 տարի ետքը) Օքպայի որդի վէլիտի քով դարձաւ , որ այն ժամանակ Հատիթհա կ'դըտնուէր Մուսուլի մօտ : Այն ժամանակ վէլիտ գիր մ'ստացաւ Օսման ամիրապետէն , որ կը ծանուցանէր թէ Մօավիայի տուած տեղեկութեան նայելով Յոյնք բաղմագունդ զօրօք իսլամաց վրայ կը քալէին . ուստի կը հրամայէր որ 8000 մարդ օգնութեան ղրկէ Մօավիայի : Այս երկու զօրագունդերը քանի մ'ամբողջ առին , գերիներ բռնեցին , և դերագոյն հրամատարութեան պատճառաւ իրարու հետ վէճ ունեցան :

Քալիքալայի ծերունիներէն շատեր , ինչպէս նաև իրենց Աթթաֆ Սօֆիան Ապու Ասպադ դատաւորն և Մօհամմետ Պին Սաատ՝ Ապտիւլ Համիտ Պին Ճաֆէրի պատմութեանց վրայ հիմնելով և այս վերջինն ալ իր հօրմէն լսած ըլլալով կը պատմեն թէ Հապիպ որդի Մէսլէմէի՝ Տէպիլքաղաքը պաշարեց . Յունաց Մավրիան զօրապետն Հապիպի վրայ յարձակեցաւ , բայց Հապիպ սպաննեց զայն և

Յունաց բանակը կողոպտեց (24) : Յետոյ Սէլման Հապիպի քով հասաւ : Բայց աւելի արժանահաւատ պատմութեանց նայելով, Սէլման արդէն Քալիքալայի մօտ միացած էր Հապիպի հետ :

Մուհամմէտ որդի Պիշրի և իպն վարզ Քալայցի՝ Քալիքալայի ծերունիներէն լսելով կըստատմեն թէ Քալիքալա քաղաքն առնուելէ ետև միշտ պաշտպանողական վիճակի մէջ դըրուած մնաց մինչև որ Հիճրէթի 133 (Փրկչ. 750—751) թուին Յունաց կայսրը Մալաթիա քաղաքը պաշարեց, և պարիսպները քանդելով, մէջը դռնուող բոլոր իսլամները Միջագետք վռնաց : Յետոյ դէպի Մէրճիւ Հասա քալեց, և անկից Գիւսան (Գուշան) Հայազդին ղրկեց, որպէս զի երթայ Քալիքալա քաղաքը պաշարէ : Այն ժամանակ Քալիքալայի մէջ փոքրիկ զօրախումբ մը կար պահապան՝ Ապու Քէրիմէի հրամանին ներքև : Քաղաքին Հայ բընաակիները պարիսպը ծակելով դուրս ելան, Գուշանի քով գնացին և անոր զօրքերը քաղաքը մտցուցին : Գուշան՝ քաղաքն առաւ, իսլամներուն մէկ մասը ջարդեց, մնացեալները գերի տարաւ, քա-

(24) Այս պատմութիւնը կը հաստատուի Թէօֆան Յոյն պատմագրին հետեւեալ տողերովը . [Երես 523 տըւալագր. Պօննի] :

«Արաբաց Հապիպ զօրավետը Հայաստան մտնելով յունական զօրաց հրամատար Մալրիանոս զօրավետը մինչև կովկաս հալածեց և երկիրն առպատակեց» : Տես նաև Միսէլլա պատմագիր գիրք ԻԱ. գլուխ 4 : Այս Մալրիանոս զօրավետին կնիքն իմ որդւոյս Տրքթ. Մօրթ. մանի հաւաքածոյից մէջ կը գտնուի :

ղաքը կողոպտեց, և բոլոր աւարը կայսեր ղրկեց.
խակ գերիններն իր ընկերաց հետ բաժնեց (25) :

Վաքըտի կըսէ. Հիճրէթի 139 (Փրկչ. 756—757)
թուին Մանսուր ամիրապետը՝ Գալիքալայի գերի-
ներէն ողջ մնացածները գնեց, քաղաքը նորոգեց,
գնած գերինները նորէն հոն ղրկելով քաղաքը շէն-
ցուց, և Միջագետէն և ուրիշ գաւառներէ զօրք
ղրկելով՝ պահապան դրաւ հոն:

Մութասիմ Պիլլահ ամիրապետին օրով(26) Յու-
նաց կայսրը նորէն Գալիքալայի վրայ քալեց, և քա-
ղաքին պարիսպները զարնելով՝ գրեթէ բոլորովին
քանդեց: Մութասիմ 500000 տրամ արծաթ ծախք
ընելով՝ քաղաքին պարիսպները նորոգեց:

Հապիպ, Գալիքալա քաղաքը նուաճելէ ետեւ,
գէպի Մարգալա (27) քալեց, ուր Խիլաթի (28)

(25) Յօհաննէս կաթողիկոս բնաւ չյիշատակեր Յու-
նաց կոստանդին կոպրոնիմոս կայսեր այս արշաւանքը.
խակ Ղևոնդ պատմադիր կըյիշատակէ՝ այնպիսի սլարա-
գաներով զորս մեր այս պատմիչը նշանակած չէ: Թէօ-
ֆան ալ այսպէս կըյիշէ. «Նոյն տարին, այն է աշխար-
հի ստեղծման 6243 կամ Փրկչ. 752 թուին, կոստանդին
կայսրը Թէոդոսուպօլիս և Մելիտինէ (Էրզրում և Մա-
լաթիա) քաղաքներն առաւ և Հայերը գերի վարեց:» Տես
նաև Մէտրէնի Հատ. 2 երես 10, և Զօնարան գիրք ԺԵ
Գլ. 6 :

(26) Մութասիմ Պիլլահ թագաւորեց Փրկչ. 833 թի-
ւէն մինչև 844 :

(27) Որաք բնագիրը Մէրսէլա կամ Մէրեպա կըսէ.
բայց որովհետև Հապիպ կարինէն գէպ ի վանայ ծովա-
կը քալեց, յայտնի է որ Տուրուքերանայ գաւառէն ան-

Հայ իշխանն իր քով եկաւ Իյատ Պին Ղանէմի մէկ
դրովը, որ անոր անձին՝ ստացուածոյն և երկրին
ապահովութիւն կը շնորհէր՝ իրեն հարկատու ըլ-
լալու պայմանաւ :

Յետոյ Հապիպ՝ Հերէք (29) և Տէշթիւլէրք (30)
նահանգաց մէջ տեղը հասնելով, հոն Խիլաթի իշ-
խանը զինքը դիմաւորեց և իւր կարողութեան չա-
փով ընծայներ մատոյց, բայց Հապիպ չընդու-
նեց, Խիլաթ գնաց և անկից . . . (31) (անվերծա-
նելի անուն մը), ուր Մոգսի (Մոկաց) իշխանն իւր
քով եկաւ : Մոգս՝ Պուսթուրաճանի գաւառին մէջ
նահանգ մ'է : Հապիպ՝ երկրին սեփականութիւնն

ցաւ, որոյ մէջ Մարդազի անունով նահանգ մը կայ, ուս-
տի պէտք կըլլայ Արաբերէնը Մարդազ կարգալ լիտա-
նակ Մէրպալայի կամ Մէրեալայի :

(28) Խէլաթ, Խիլաթ, Ախլաթ, որ Տուրուբերան գա-
ւառին Բղնունի նահանգին մայրաքաղաքն է վանայ ծո-
վակին եղբրքը, հին Հայ պատմագիրներէն յիշուած չէ :
Այս անունն առաջին անգամ Ղևոնդի պատմագրու-
թեան մէջ կը տեսնենք :

Իյատ որդի Ղանէմի, Միջագետաց և Հարաւային
Հայաստանի երկիրները նուաճող Արաբ աշխարհակալն է :

(29) Տուրուբերան գաւառին Հարք նահանգն է :

(30) Հաւանականաբար նոյն գաւառի Տաւնաւորք
նահանգին անունն է :

(31) Արաբացի գրերուն կէտերը մոռցուած ըլլալուն
պատճառաւ՝ անունն անվերծանելի է : Ս տառով կըս-
կըսի և կրնայ Սիրանէ կարգացուիլ, յանուն Սիրան լե-
րան՝ որ Խիլաթէն Արճէշ երթալու ճանքուն վրայ է :

Մոգս քաղաքը վասպուրական գաւառին մէջ չէ, այլ
Մոկաց գաւառին :

անոր շնորհեց, և խաղաղութեան ու ապահովութեան գիր մը տալով՝ իր անդը ճանքեց:

Յետոյ Հապիպ իր զօրաց մէկ մասն Արճիշի և Պաճօնէիսի (32) գեղերը զրկեց, որպէս զի գրաւեն և բնակիչներէն հարկ հաւաքեն: Գեղերուն գլուխներն եկան զինքը գտան՝ հողային տրսց վերայ բանակցելու: Սակայն Հապիպ որոշում մը չըրաւ վանայ ծովուն համար, որ արաբներէն Նօհայիւրէ իւլ թիրիխ (Աղի ձկանց լիճ) կը կոչուի, և հասարակաց սեփականութիւն մնաց մինչև Մուհամմէտ Պին Մէրվան ոստիկանին օրով, որ Միջագետաց և Հայաստանի կառավարիչն էր, և վանայ լճին ձկնորսութեան իրաւունքը վաճառելով կառավարական հատոյթ մ'ըրաւ. ժամանակէ մ'ետքըն ալ որդին Մէրվան բոլորովին գրաւեց այն հատոյթը:

Հապիպ հոնկէց Ազտիսթ (Աշտիշատ) գնաց, որ Գարիէ էլ Գիրմիզ ալ կը կոչուէր, և Քրդաց գետն (Նէհր իւլ Էհրատ) անցնելէ ետեւ մասա Տէպիլի գաշտը, ուր իւր ձիերն արածելու զրկեց, և ինք արշաւանքը շարունակելով հասաւ Տէպէլի (Դը-

(32) Եթէ Պաճօնէիս քաղաքին թէ՛ հոս և թէ՛ դուխայն սկիզբը յիշատակուելուն կարգին կարեւորութիւն տրուի, պէտք կըլլայ Արճէշի և Դըվինի մէջ անդը փրնտաւեր, և այն ժամանակ վաստակողականի բաժունիք նա հանգն եղած կըլլայ: Սակայն Միրասիտ իւլ Իթթիլաօկոչւած ալխարհագրական բառգիրքը կըսէ թէ Պաճօնէիս Խիլաթ նահանգին մէկ մասն է, և այն ժամանակ կը նշանակէ Բզնունեայ նահանգը, որոյ անունով վանայ լիճը Մով Բզնունեայ ալ կը կոչուի:

վին) առջև, սրոյ բնակիչները՝ քաղաքին մէջ ամբ
րանալով նետեր արձակել սկսան իր վրայ: Հապիս
քաղաքին առջև բաբան մը կանգնելով խոշոր
քարեր արձակեց անոնց վրայ, մինչև որ անձ-
նատուր ըլլալու խնդիր ըրին, և ինքն ալ ընդու-
նեց: Ձիերը գումարելէ ետև ճօրնի (33), Աշուհ (34),
Յաթ իւլ Լիւճուս (35), Ճէպպէլ Գիւրթի (36 և վա-
տի էլ Ահրար քալեց՝ Տէպլիլ բոլոր գեղերը նը-
ւաճելով: Յետոյ Սիրաճ—Թէյր (37) և Պակրա-
վանտ (38) նահանգները զօրք շրկեց, որոց նա-
խարարն եկաւ զինքը գտաւ և հետը հաշտութիւն
կնքեց այս պայմանաւ որ ամիրապետին հարկ
տայ, իսլամներուն հետ սիրով վարուի, անոնց հո-
ղեր տայ մշակելու, և թշնամեաց դէմ իրարու
օգնեն:

Ահաւատիկ Դիլայ դաշնագրին պատճէնը.

« Յանուն Աստուծոյ գթածին և ողորմածի,
« այս է զիրն զոր Հապիս որդի Մէսէմէի շնորհեց

(33) Հայերէն Գառնի, Երեւանայ և Դիլինի մէջ տեղը
դէպ Սրեկը:

(34) Հայերէն Աշոցք, գաւառ Արարատայ, այժմ Սօմ-
խէթ, Թիֆլիսի և Սէքսանդրաբոլի մէջ տեղը:

(35) Թերևս Հայ մատենագրաց » Լեառն Մաղկաց»
կոչածն ըլլայ:

(36) Հայերէն Կոգովիտ կամ Կոյգավիտ, գաւառ Ա-
րարատայ: Վերջին անունը, վատի էլ Ահրար, որ « Ազ-
նուականաց ձոր» ըսել է, չկրցի գտնել Հայերէնի մէջ:

(37) Հայերէն Շիրակի գաւառ Արարատայ: Այս նա-
հանգ ին մայրաքաղաքն էր Անի:

(38) Հայերէն Բադրեանդ, գաւառ Արարատայ:

«Տէպիլի Քրիստոնէից, Մողաց և Հրէից, ներկա-
«յից և բացակայից : Ձեր անձանց, ընչից եկեղեց-
«եաց, տաճարաց, և ձեր քաղաքին պարիսպնե-
«րուն ապահովութիւնը շնորհեցի ձեզ, և դուք
«ապահովեալ էք. և մեք այս դաշնագրութիւնն
«հաստատ պիտի պահենք քանի որ դուք հաճե-
«ցաք և խոտացաք գլխահարկ և կալուածատուրք
«վճարել: Աստուած վկայ է, և իր վկայութիւնը կը
«բաւէ :

«Հապիպ որդի Մէսէմէի իւր կնքով կնքեց
«այս դաշնագիրը :»

Տէպիլէն Հապիպ Նէշէվէ գնաց, զայն ալ նը-
«ւաճեց, և Տէպիլցւոց տուածին նման պայմաններ
շնորհեց բնակիչներուն : Յետոյ Պուսֆուրաճանի
նախարարն եկաւ զինքը գտաւ և տարեկան հարկ
մը վճարելու պայմանաւ հաշտութիւն կնքեց իր
բոլոր երկրին, ինչպէս նաև Հէսապիլիէ և Աֆա-
րիսթէ ըստած երկիրներուն համար :

Անկից Հապիպ Սիսաճան հասաւ, որոյ բնակիչ-
ներն ընդգրկմութիւն ըրին, բայց Հապիպ զար-
կաւ ցրուեց զանոնք, վայիսի բերդն առաւ և
Սիսաճանի ամրոցներուն ապահովան զօրաց հետ
հաշտութիւն կնքեց՝ հարկ ստանալու պայմանաւ :

Յետոյ քալեց ձիւրճանի երկիրը : Տէպիլի ծե-
րունիներն և անոնց հետ Պէրմէք որդի Ապսուլ-
լահայ պատմեցին ինձ թէ՝ Հապիպ որդի Մէսէմէի
ձիւրճանի երկիրը քալեց իր զօրաբանակովը : Եր-
բոր Յաթ իւլ Լիւճիւմ ըստած տեղը հասան, ի-
րենց ձիերէն մէկ քանին ճարակելու զրկեցին, վը-
րայի ծածկօցներն ու կաղամածները տեղ մը դու-

մարելով: Բայց յերուզակներու խումբ մ'անոնց քով հասնելով պահապանները վռնտեցին, կազմածներըն ու ծածկոյնները և կրցածնուն չափ ալ ձի յափքշտակեցին տարին: Բայց խորամներն ետ դառնալով կռիւը նորոգեցին և այն առնուած բաներուն ամենն ալ ետ առին: Այս պատճառաւ այն տեղը Յաթ իւլլիւճիւմ կը կոչուի, այսինքն է «տեղի ձիակազմածոց»:

Ասոր վրայ, ճիւրծանի նախարարին և բնակչաց կողմէն գրով պատգամաւոր մ'եկաւ Հապիւպի, և հաշտութեան ու ապահովութեան դաշնադրութիւն մը խնդրեց: Հապիւպ հետեւեալ պապախանը դրեց անոնց.

«Ձեր պատգամաւորն իմ քով և հետս եղող «խորամներուն քով հասաւ, և դուք հասկցաք որ «մեք այնպիսի ազգ մ'ենք, զոր Աստուած պատուեց ու նշանաւոր քրաւ, և մեք փառք կուտանք «Աստուծոյ՝ այսպէս ընելուն համար: Աստուած օրհնէ իւր Մուհամմէտ մարդարէն: Դուք կը յայտնէք «թէ մեր հաշտութիւնը կըսիրէք: Ձեր ընծան հասաւ և ես ալ ընդունեցի իբրեւ թերհաշիւ ձեր վըճարելիք գլխահարկին: Ձեզ ապահովութիւն չըճնորհեցի և այս ապահովութիւնները կարդադրեցի: Եթէ ընդունիք՝ գործը լմնցած է. եթէ ոչ, «պիտի պատերազմինք ձեզ հետ յանուն Աստուծոյ «և իւր մարդարէին: Ողջոյն անոնց որ խրատ կընդունին»:

Յետոյ Հապիւպ թիֆլիզ գնաց, և հետեւեալ գիրք տուաւ երկրին բնակիչներուն.

«Յանուն Աստուծոյ գթածին և ողորմածի: Այս

«է գիրն՝ զոր Հապկա որդի Մէլէմէի տուաւ թիֆ-
«լիզի, Մէնճէլիսի, Ճօրծանի և Գիրմիզի բնակչաց ,
«իրենց անձին, ընչից, տաճարաց, վանօրէից, աղօ-
«թարանաց և կրօնից ապահովութեան համար, այս
«պայմանաւ որ զիրենք ստոր ճանչեն և իւրաքան-
«չիւր ընտանեաց հայր մէկ գենար տուրք վճարէ :
«Ներելի չէ ձեզ բազմութեամբ տուներու մէջ լքց-
«ւիլ գլխահարկը նուազեցնելու համար , ինչպէս
«որ ներելի չէ միւսնոյն ընտանեաց անդամները
«բաժնել՝ գլխահարկն աւելցնելու համար : Մեր
«պարտքն է ուսուցանել ձեզ և պաշտպանել ընդ-
«դէմ թշնամեաց Աստուծոյ և նորա մարդարէին,
«երբոր հնազանդ էք :

«Իսլամն իրիկունն աղքատը իր տունը պիտի հը-
«րաւիրէ, և ինչ կերակուր որ Ս. Գրոց հաւատացող
«մարդոց ներելի է, այն կերակուրը պիտի տայ ա-
«նոր : Եւ երբոր իսլամ մը հիւանդութենէ ստիպ-
«եալ ձեր տունը մնայ, պարտաւոր էք զայն բը-
«ժշկել՝ իսլամաց մէջ սովորական եղած արժանա-
«գոյն գնով : Եթէ մեր հաւատքն ընդունիք և մեր
«աղօթքները կատարէք, մեզի եղբայր կրկաք. ա-
«պա թէ ոչ, գլխահարկ կը վճարէք : Եթէ իսլամ
«ներն ուրիշ զբաղմունք ունենալով չկրնան ձեզ
«պաշտպանել, և ձեր թշնամիները ձեզ յաղթեն ,
«այս դաշնադրութեան դէմ գործուած չհամար-
«ւիր :

«Ասոնք են ձեր իրաւունքն ու պարտիքը :
«Աստուած և իւր հրեշտակները վկայ են , և այս
«վկայութիւնը բաւ է :» (39)

(39) Այս գրութեան մէկ ուրիշ խմբագրութիւնն ալ

Հապիպ նուաճեց նաև Ճօվախ , Քէսֆէրնիս , Քիսալ , Խունան , Սէմախի , Ճէրտէման , Կիւշթասֆի , Շաւշէթ և Պաղէլիթ (40) , որք առանց ընդդիմութեան հնազանդեցան , այս պայմանաւ որ իրենց բնակչաց արիւնէն հրաժարին , իրենց պարիսպներուն ու աղօթարաններուն մէջ հանդարտ մնան , և գլխահարկ ու կալուածատուրք վճարեն : Նմանապէս հաշտութիւն կնքեց Քլարճէթի , Թրիսայէթի , Գախէթի , Գուխէթի , Արթահանի (41) , և Ա-

պիտի տանք Թասպրի պատմագրէն առնելով : Մէնճէլիս բառը Մինկրէլի տեղ դրուած ըլլալն յայտնի կը տեսնուի :

(40) Այս երկրակալութեանց մեծ մասը վրաստանի արևմտեան կողմերն եղած են մինչև Չէրքէզաց երկիրը : Երկու երեք անուն միայն երկբայելի են և դժուարաւ ստուգելի :

Ճօվախ . Հայերէն Զասախ :

Քէսֆէրնիս և Քիսալ երկբայելի են :

Խունան , Կուր գետին վրայ հին բերդ մը , Տիլիսի հարաւային արևելեան կողմը :

Սէմախի , Հայ . Սամցխէ , վրաստանի Գարտուէլ գաւառին մէջ :

Ճարտէման , Հայ . Գարդման , Ուտի գաւառին մէջ :

Կիւշթասֆի , Թերևս Քուհշխօթ , վրաստանի մէջ :

Շաւշէթ , Կուրիէլ գաւառին մէջ :

Պաղէլիթ , Հայ . Բաշալէթ , վրաստանի մէջ :

(41) Քլարճէթ , Հայ . Կղարջը , Գուգարք գաւառին մէջ . այժմ Բարտուէլ :

Թրիսայէթ , Թուրք , նոյն գաւառին մէջ :

Գախէթ , գաւառ վրաստանի , Թիֆլիզի արևելեան կողմը :

լէնայ դրան բնակիչներուն հետ: Վերջապէս իսա-
նարիւններն (42) ու Տուտանիւններն ալ հարկատու
ըլաւ :

Երբոր Օսման ամիրապետը Քէպրա էլ Պահէլի
սրգի Սէլմանին հրաման ըրաւ որ Արրանի երկիրն
արշաւէ , Սէլման՝ Պէյլաքան քաղաքը գաշնադ-
րութեամբ նուաճեց , և բնակիչներուն կենացն ,
ընչիցն և քաղաքին պարիսպներուն ապահովու-
թիւն շնորհեց , գլխահարկ և կարուածատուրք
ստանալու պայմանաւ :

Յետոյ Սէլման Պէրտաա եկաւ , և իր բանակը
Թօրթուս (43) գետին վրայ դրաւ , որ Պէրտաայի
մօտէն կանցնի: Բնակիչները քաղաքին դռները փա-
կեցին իրեն դէմ: Սէլման՝ քաղաքը պաշարեց և
գեղերն ալ ասպատակներ զրկեց , որ կապտեն: Բայց
երբոր արտերուն բերքերը հասունցած էին և հունձ-
քըն ալ պիտի սկսէր , Պէրտաայի բնակիչներն հաշ-
տութիւն կնքեցին Պէյլաքանի պայմաններով , և
քաղաքին դռները բացին: Սէլման քաղաքը մտաւ ,
և հոն նստելով իր ձիաւոր զօրքերը զրկեց որ
Շաքչին , Մէսքուան , Ույ , Մասրապան , Հէր-
ճէլիան և Թօպազ (44) նահանգները նուաճեն :

Գուխէթ , Վրաստանի մէջ :

Արթահան , Արտահանք , Գուգարք գաւառին մէջ :

(42) Մովսէս Խորենացին կըսէ . Ծանարք , յորում
Աղուան դուռն :

(43) Այս գետն հիմա Թէրթէր կը կոչուի , եւ Կուր
գետը կը վազէ :

(44) Այս ամեն անուններն ըստի գաւառին մէջ են ,
գոր' Աղուանք Հայոց ձեռքէն առած էին ,

Նմանապէս Արքանի ուրիշ նահանգներն ալ նուա-
ճելով՝ Պէլասճան կոչուած ցեղին Գուրդերը իոլա-
մուլթեան հրաւիրեց : Բայց անոնք պատերազմի
երան իրեն դէմ, և յաղթուելով, ոմանք գլխա-
հարկ վճարել յանձն առին, ոմանք ալ ողորմութիւն
տալու հաճեցան, բայց այս վերջիններուն թիւը
քիչ էր :

Պէրտաայի բնակիչներէն շատերու վկայութեան
նայելով, Շէմքուր (45) քաղաքը հին է : Սէլման
զօրք շրկեց որ զայն նուաճեն : Շէմքուր նուաճ-
ւելէ ետեւ՝ քաղաքին բազմամարդութիւնը շարու-
նակեց մինչև որ Սալէրաիէներն (46) աւերեցին :

Շաքլին, Հայ. Շիկաշէն :

Մէսքուան, Հայ. Մեծ Կալանք :

Ուց կամ Ուտ, Հայ. Ուտի սուանձնական :

Մասրապան, Մարծպանան կամ Մեծ Իրանք :

Հէրճէլիան, Հայ. Զարջլանք :

Թօպազ, Հայ. Յոպացեան :

Այս նահանգները Տիխիսի և Պարտաւի մէջ տեղն
են Կուր դեռին երկու կողմը :

(45) Շէմքուր, Գոնձակէն 10 մղոն և Տիխիսէն 43
մղոն հեռաւորութեամբ քաղաք մը :

(46) «Գիրք Կլիմայից» կոչուած Արաբերէն աշխար-
հագրութիւնը, զոր Ասու Իսհազ էլ Իսթաֆրի արաբ հե-
ղինակը գրած է տասներորդ դարուն մէջ, և 1839 ին
կօթթայի մէջ տպուած և 1845ին իմ ձեռքս Գերմանե-
րէնի թարգմանուած է, հետեւեալ հաստուածը կը պարու-
նակէ (Արաբ բնագրին 83 և թարգմանութեան 90 ե-
րեսին մէջ) :

«Պէրտաայէն և Շէմքուրէն անդին Հայ Ժողովուրդը

Սիւլէրտիէները փոքր ժողովուրդ մ'են, որք էսէ-
յիտի որդի եհդիտ ոստիկանին Հայաստանէն մեկ-
նած միջոցին երևան ելան, և այս պատճառաւ
Հայաստանի գործերը շփոթեցան և աղէտներն ա-
ւելցան :

Յետոյ քաղաքը նորոգուեցաւ Պօղա ոստիկա-
նէն, որ Մութասիմ Պիլաճ ամիրապետին ընկերն
էր Հիճրէթի 24) թուին (Փրկչ. 854—855) և ետքն ալ
Հայաստանի Ատրպատականի և Շիմշաթի կառա-
վարիչ եղաւ: Պօղա՝ քաղաքը շէնցնելու համար խա-
ղար գաղթականներ դրաւ հօն, որք իսլամու-
թեան կրօնքն ընդունած էին. նմանապէս Պէրտա-
ացի վաճառականներ բնակեցուց հօն, և այն ժա-
մանակէն յիշեալ քաղաքը Միւթէվէքքէիէ կոչ-
ւեցաւ :

Յետոյ Սէլման այն կողմը քալեց, ուր Արաք-
սէս գետը կուր գետին կըխառնուի Պէրտիճէն(47)
անդին, և կուր գետն անցնելով Քապալա քաղա-
քը նուաճեց, Շէքքէնի և Քամիպէրանի (48) իշ-
մը կայ Սիւլէրտիէ անունով, որք անգործ, սրիկայ և ա-
ւազակ մարդիկ են:

Նոյն գրքին մէկ ուրիշ բնագրին մէջ, որ 1870ին Պ-
Ղուկէի ձեռք տպուած է, այս հատուածը չկայ: Ես
կը կասկածիմ որ Սիւլէրտիէ անուան ներքեւ Մովսէս
Խորենացոյն յիշած Սկայորդիները ծածկուած ըլլան:

(47) Միրասէտ իւլ Իթթիլա աշխարհագրական բառ-
գրքին նայելով, Պէրտիճ՝ կուր գետէն չըջապատեալ
քաղաք մ'է Պէրտապէն Ա4 փարսախ հեռու:

(48) Քամիպէրան անունն արդէն յիշուած է Հայաս-
տանի աշխարհակալութեանց գլխոյն սկիզբը: Թէ՛ այն

խանաց հետ հաշտութիւն կնքեց հարկ ստանալու պայմանաւ : Խայզանի բնակիչները, Շիրվանի թագաւորն և լեւանց ուրիշ թագաւորներն, ինչպէս նաև Մասքաթի, Շապիրանի և Պապ քաղաքին բնակիչներն հաշտութիւն կնքեցին անոր հետ . բայց յետոյ իրենց դռները դոցեցին անոր դէմ : Խագանն ալ Պուլղարաց գետին ետեէն անոր վերայ յարձակեցաւ, և Սէլման 4000 իսլամաց հետ սարանուեցաւ : Կոտորածին ժամանակ իսլամներն Աստուծոյ փառաբանութիւն կերգէին : Սէլման՝ Քուֆայի առաջին դատաւորն էր : Քառասուն օր դատարանը կընստէր, բայց դատ վարող չլար որ մտիկ ընէր : Ուրիշներ այս բանը էօմէր Խաթթապի համար կը պատմեն : Իսկն ճումանէ Պահէլի՝ այսպէս կըսէ Սէլմանի և Միւսլիման Գոթայիպայի համար :

«Երկու գերեզման ունինք, մէկը Պուլղարիոյ «մէջ, միւսը Զինաստանի . երկու շիրիմ, ո՛վ ըն-
«թերցող : Զինաստանի շիրիմն իր բնակչին աշխար-
«հակալութիւնները կը նշանակէ. միւսն ալ անձրե-
«ւի կաթիլներէն կը թրջի : »

Սէլման՝ Պուլղարաց վրայ արշաւած ժամանակ՝

և թէ՛ ներկայ սլարբերութիւններէն կը հասկցուի որ Քամիսէրան գաւառը Կուր գետին և Կովկասի հարաւային զգոյնայրին մէջ տեղը սէտք է վնասուել : Սոյն անունը կամ ասոր նման անուն մը կը գտնենք հայկական սեպածն արձանագրութեանց մէջ, ուր Հովսէփ որդի Գուրխի կը պատմէ թէ Պէրտաա քաղաքը նուաճելէ ետեւ Խամրիթներուն երկիրն ալ ասպատակեց ու նուաճեց :

ընկերակից ունէր Անսարիէ Գառալի որդին Գառ-
ցա, որ անոր մահուան լուրն Օսման ամիրապետին
բերաւ :

Իսկ Հապիպ, իր երկրակալութիւններն աւար-
տելէ ետեւ տեղեկագիր մը գրեց Օսման ամիրա-
պետին : Այս տեղեկագիրը Մէլմանի մահուան գոյ-
ժին հետ հասաւ : Ամիրապետը դիտաւորութիւն
ունէր Հապիպն ընդհանուր Հայաստանի կառա-
վարիչ անուանելու . բայց յետոյ որոշեց Սիրիոյ
և Միջագետաց սահմանադրութիւնները ղրկել զայն՝
կրօնական պատերազմ ընելու . իսկ Հայաստանի
սահմանադրւոց կառավարիչ կամ ոստիկան ան-
ուանեց Հու Եէման Ապսիի որդին Հուզէյֆէ, և
ղրկեց 'ի Պէրտաա . միանգամայն Պէրտաայի և Գա-
լիքալայի մէջ տեղի բոլոր երկիրներուն կառավա-
րիչ անուանեց մինչև 'ի Խայզան :

Ուստի Հապիպի հրաման եղաւ որ ետ դառնայ
և իր տեղն իբրև յաջորդ դնէ Զօֆար Ապսիի որ-
դի Խալէ, որ իր քով կը գտնուէր : Յետոյ Հա-
պիպ Սիրիա դարձաւ և Յունաց հետ պատերազ-
մելով մինչև Հիմս հասաւ : Մօավիա ամիրապետը
Դամասկոս կանչեց զայն, ուր մեռաւ Հիճրէթի 42
թուականին (Փրկչ. 662) 'ի հասակի 35 ամաց : Մօ-
ավիա՝ Հապիպն Օսման ամիրապետին օգնութեան
ղրկած էր երբոր այս վերջինը պաշարուեր էր :
Բայց Հապիպ վատի էլ Գօրա հասած ժամանակ՝
Օսմանին սպանման լուրն առնելով ետ դարձաւ :

Օսման Ամիրապետը՝ Շուպայի որդի Մօզայիրան՝
Ատրպատականի և Հայաստանի ոստիկան անուա-
նած էր . յետոյ զայն պաշտօնէ ձգելով՝ Բէպիպի

որդի Գասիմը Հայաստանի ոստիկան անուանեց: Ուրիշներ կըսեն թէ Մօավիայի Ամր որդին անուանեց. ուրիշներ ալ կըսեն թէ Գիլապեան ցեղէն մարդ մը կարգեց Մօղայիրայի անուանումէն 15 տարի ետքը: Յետոյ էլ Օքայլի անուն մէկը ոստիկան անուանեց այն երկրին: Անկէ ետեւ Ապուլթալիպի որդի Ալի (49) ամիրապետը՝ Գայիսի որդի Էշաթը Հայաստանի և Ատրպատականի ոստիկան անուանեց: Անկէ ետեւ Մօավիա (50) ամիրապետը՝ Հաթիմի որդի Ապուլլահը կարգեց, և ասոր մեռներէն ետքն ալ Ապտիւլ Ազիզ եղբայրը:

Ապտիւլ Ազիզ Տէպլիլի բերդերն ու քաղաքը նորոգեց և մզկիթն ալ մեծցուց: Նմանապէս Նէշէվա և Պէրտաա քաղաքները նորոգեց ու ամրացուց: Ասոնցմէ զատ Պէյլաքանի շէնքերն ալ նորոգեց: Այս ամեն քաղաքներն ալ աւերակ դարձած էին այն ժամանակ: Ուրիշներ կըսեն թէ Պէրտաայի շէնքերը Մէրվանի որդի Մուհամմետ ոստիկանը նորոգեց՝ Մէրվանի որդի Ապտիւլ Մէլիքի (51) ամիրապետութեան օրով: Վաքէտի այսպէս կըսէ. «Ապտիւլ Մէլիք նորոգել տուաւ Պէրտաա քաղաքը Նուման Պահէլիի որդի Հաթիմի կամ անոր որդւոյն ձեռքը»:

Ապտիւլ Մէլիք՝ վէլիտի որդի Օսմանը Հայաստանի ոստիկան անուանեց:

(49) Ալի ամիրապետ թաղաւորեց Փրիշ. 654—664 թուականին:

(50) Մօավիա ամիրապետ թաղ. Փրիշ. 664—684 թուականին:

(51) Ապտիւլ Մէլիք ամիրապետ. թաղ. Փրիշ. 684—705 թուականին:

Ձիւպէյիւրի որդի Ապտուլլահի (52) ամիրապետութեան օրով Հայաստան ապստամբեցաւ՝ իր նախարարաց դրդուութեամբը. բայց Մէրվանի որդի Մուհամմէտ ոստիկանն անոնց յաղթելով, զոմանս սպաննեց, զոմանս գերի բռնեց, և երկիրը նուաճելով, ըսել տուաւ ողջ մնացողներուն թէ հասարակ զինուորներու թոշակէն բարձր թոշակ իրենց վճարելու միտք ունէր : Ասոր վրայ հայերը խիլաթի նահանգին եկեղեցիները դուռնաբուրելով՝ դռները դռեցին անոր դէմ : Բայց Մուհամմէտ զանոնք պաշարելով սպառնալիքներ ըրաւ : Այս արշաւանաց մէջ էր որ Էսէիտի որդի Եէզիտի մայրը Սիսաճաններէն բռնուեցաւ, որ խիլաթի նախարարին դուստրն էր (53) :

Ապտիւլ Մէլիքի որդի Սիւլէյման ամիրապետը (54) Ամիրայեան Ատիի որդի Ատին Հայաստանի ոստիկան անուանեց : Ասոր հայրը՝ Ամիրայեան Ատի՝ այն մարդոցմէ մին էր, որք Ալի ամիրապետը թողլով Ռաքքայի անձնատուր եղան :

Ապտիւլ Ազիզի որդի Էօմէր Բ ամիրապետը (55) հաստատեց զԱտին Հայաստանի ոստիկանութեան պաշտօնին մէջ : Պէլաքանի գետը մինչև այսօր այս

(52) Ապտուլլահ ամիրապետ թագ. Փրկչ. 680—684 թուականին :

(53) Այս ապստամբութեան վրայ խօսած է Ղևոնդ պատմագիր, բայց Յօհաննէս կաթողիկոս չխօսիր :

(54) Սիւլէյման ամիրապետ թագ. Փրկչ. 714—719 թուականին :

(55) Էօմէր Բ ամիրապետ թագ. Փրկչ. 717—719 թուականին :

ոստիկանին անուամբ Ատի կը կոչուի : Ուրիշներ ալ կըսեն թէ Էօմէր Բի անուանած ոստիկանն Ատի չէր, այլ Նումանի որդի Հաթիմն էր . բայց այս ծանօթութիւնը ճիշդ չէ :

Ապտիւլ Մէլիքի որդի Եէզիտ Բ ամիրապետը (56)՝ Խաֆար Պէհրանիի որդի Միլաքը Հայաստանի ոստիկան անուանեց . յետոյ զայն ետ կանչելով, Ամր Էլթայի որդի Հարիթը կարգեց : Այս վերջինը պատերազմ ըրաւ Լէկզաց հետ և Հասամտանի (57) նահանգը նուաճեց : Յետոյ Ապտուլլահ Հէքէմիի որդի Ճէրրահ՝ Հայաստանի ոստիկան ըլլալով Պէրտաա դնաց, Չափուց և կշռոց տարբերութեանց վրայ խօսք ըլլալով իրեն, իրաւանց և արդարութեան համեմատ կարգադրեց այս դործը, և նոր չափեր ու կշիռներ սահմանեց, որք իր անունով Ճէրրահի կոչուեցան, և մինչև այսօր Հայաստանի բնակիչները զանոնք կը դործածեն : Ճէրրահ կուր և Սամուր դետերն անցնելով խաղաղաց երկիրն արշաւեց, և մեծ ջարդ տուաւ անոնց : Յետոյ Համդինի բնակչաց հետ պատերազմեցաւ, և հաշտութիւն ընելով խայզանի դաւառը փոխադրեց զանոնք և երկու գիւղ տուաւ բնակութեան : Յետոյ Կիւմիդի բնակչաց վրայ երթալով գերիներ բռն-

(56) Եէզիտ Բ. ամիրապետ թագ. փրկչ. 719—723 թուականին :

(57) Ապու Խահաք Խթախրիի աշխարհագրութիւնն այս նահանգը Համիլտան կը կոչէ : Նոյն աշխարհագրութեան մէկ Պարսկերէն ձեռագիրն ալ Ճէսիմտան կը կոչէ : Հաւանական է որ Լէկզաց Քանթիճան դաւառն եղած ըլլայ Կասպից ծովուն եզերքը :

նեց ու ետ դարձաւ : Յետոյ 25.բ.բէնի երկիրը դը-
նաց, և իր բանակը Պէրտաայի և Պէյլաքանի ձմե-
րոցները զրկեց :

Խաղարք՝ Արաքսէս գետն անցնելով Հայաստան
արշաւեցին , բայց ճէրրահ անոնց դէմ ելնելով
կռուեցաւ Վարդանայ(58) դաշտին մէջ, և Խաղարք
Էրտէպիլի շրջակաները քաշուեցան : Սակայն ճէր-
րահ՝ Հայաստանի սահմանագլխէն չորս փարսախ
հեռու անոնց ետեւէն հասնելով , երեք օր կըռ-
ւեցաւ և ինքն ու զօրքերը մարտիրոսական մահ-
ւամբ մեռան : Այս պատճառաւ այն գետը ճէր-
րահ կոչուեցաւ , որոյ վրայ կամուրջ մը շինել տը-
ւած էր :

Յետոյ Ապտիււ Մէլիքի որդի Հիշամ(59) ամի-
րապետը Ապտիււ Մէլիքի որդի Մէպէմէն Հայաս-
տանի ոստիկան անուանեց , և անկէ առաջ Ամրի
որդի Սայիտը զրկեց Խաղարաց դէմ , որք վար-
դան քաղաքը պաշարած էին : Սայիտ վանեց զա-
նոնք , և Ատրպատականի Մէյմէտ նահանգը քաշ-

(58) Վարդան քաղաքն Արաքսէս (Երասխ) գետին
եզերքը շինուած էր Պէյլաքանէն Էրտէպիլ երթալու
ճանրուն վրայ , Պէյլաքանէն 7 փարսախ և Էրտէպիլէն
22 փարսախ հեռաւորութեամբ : Այս հաշուով Վարդան
քաղաքին տեղը կրնայ ճշգիւ որոշուիլ . այսինքն գրեթէ
այն տեղն է , ուր Գիւրթի աշխարհացոյցն Ալթան կոչ-
ուած աւերակները կը նշանակէ : Մովսէս Խորենացիի
աշխարհագրութիւնը Փայտակարան գաւառին մէջ Վար-
դանակերտ քաղաք մը կը յիշէ , որ անշուշտ այս է :

(59) Հիշամ ամիրապետը Թադ. Փրկչ. 724—743 թը-
ւականին :

ուեցան : Երբոր Ատրպատական քաղերու և անոնց դէմ պատերազմելու կը պատրաստուէր , Մէսէմէ ոստիկանէն գիր մ'ըստացաւ , որ կը յանդիմանէր զինքը թէ իր հասնելէն առաջ խաղաքաց վրայ քաղեր էր , և կիմացնէր թէ զօրաց դերագոյն հրամատարութիւնը Միւսլիմի որդի Ապտիւլ Մէլիքի տրուած էր : Երբոր Սայիտ զօրաբանակը դուռնաւ էր , Մէսէմէի շրկած պատգամաւորը զայն շղթայի զարկաւ և Պէրտաա շրկելով բանտարկեց : Խաղաք՝ Մէսէմէէն հալածուելով ետ դարձան , և Մէսէմէ տեղեկագիր շրկեց Հիշամայ : Ամիրապետը պատասխանեց . «Դու զանոնք տեսնելէ ետեւ Մէյմէտ թողուցիր , և հիմա աշխարհի ծայրը կերթաս փնտռել » : Եւ հրաման շրկեց որ Սայիտը բանտէն արձակէ :

Մէսէմէ՝ խայզանի բնակչաց հետ հաշտութիւն կնքելով , հրամայեց որ քաղաքն ամրացնեն , և իրեն համար ալ կալուած առաւ , որ հիմա հաուղ խայզան կը կոչուի :

Լերան թագաւորները , Շիրվանշահ , Լիրանշահ , Թապէրսէրանշահ , Ֆիլանշահ , Ճարչանշահ , Ինչպէս նաև Մասքաթի իշխանը զինքը բարեւելու եկան :

Յետոյ Մէսէմէ՝ Պապ քաղաքին վրայ դնաց ու նուաճեց : Բերդին մէջ հազար ընտանեաց հայր կայր խաղաքներէն : Մէսէմէ բերդը պաշարեց և քարեր ու պարսաքարի ձևով թափուած երկաթներ արձակեց անոնց վրայ , բայց բան մը չկրցաւ ընել : Այն ժամանակ բերդին ջրանցքին աղբիւրը փնտռեց , և եղներ ու ուղիարներ մտրթել տալով ,

անոնց աղիքն ու աղտեղութիւնները մէջը ձգեց , այնպէս որ հետեւեալ օրը ջուրը հոտեցաւ և որդերով լցուեցաւ : Խաղաքը գիշերուան մութին օգնութեամբ բերդէն դուրս ելնելով փախան : Այն ժամանակ Մէսլէմէ՝ 24000 Սիրիացի բնակեցուց Պառլ իւլ Ապվադ քաղաքին մէջ , պարգևներ խոստանալով անոնց : Տակաւին այսօր ալ Տէրպէնտի պահապան զինուորները թոյլ չեն տար պաշտօնատարի մ'իրենց քաղաքը մտնել , մինչև որ ստակ չբաշխէ իրենց : Մէսլէմէ՝ ցորենի և գարիի համբարանոցներ և զինարան մը շինել տուաւ հոն : Ասոնցմէ զատ քաղաքը նորոգեց ու զարդարեց , և բերդին ջրամբարներն ալ հոգով լցուց :

Մէսլէմէի հետ էր Մուհամմէտի որդի Մէրվան , որ յանկարծակի խաղարաց վրայ հասնելով՝ մեծ ճակատամարտ մը տուաւ և յաղթեց անոնց :

Մէսլէմէէն ետև , Հիչամ՝ ամիրապետը՝ Սայիս էլ Հարաշին Հայաստանի ոստիկան անուանեց : Սայիս երկու տարի սահմանագլուխը կեցաւ : Յետոյ Մուհամմէտի որդի Մէրվան՝ Մարաց ոստիկան եղաւ և Գիզալ գնաց , որ Պէրտապէն 40 փարսախ և թիֆլիզէն 20 փարսախ հեռաւորութեամբ քաղաք մ'է , և նորոգեց զայն : Յետոյ Ալէնաց գրունէն խաղարաց երկիրը մտաւ , Ապու Եէզիտ իւսէյիսն և Տէրպէնտի մօտակայ լեռանց թագաւորները հոն զրկեց , և խաղարաց երկրին մէջ Սըլաւաց գաւառն ասպատակելով 20000 գերի բերաւ Գախէթ , ամենն ալ ընտանեաց հայրեր : Անոնք ալ իրենց հրամատարն սպաննելով փախան , բայց Մէրվան ետևնուոն հասնելով ջարդեց զանոնք :

Խաղարաց թագաւորը Մէրվանի այսպէս յաճախ իր երկրին մէջ ըրած ասպատակութիւններն իմանալով և անոր զօրաց թիւն ու զօրութիւնն ըստուգելով՝ սիրան երկիւղ մտաւ : Մէրվան պատգամաւոր զրկեց անոր և հրաւիրեց որ կա՛մ իսլամութիւն ընդունի, կա՛մ պատերազմի ելնէ իր դէմ : Թագաւորը պատասխանեց թէ իսլամութիւն կընդունի, և խնդրեց որ մէկը զրկէ իրեն իսլամութիւն սովորեցնելու : Մէրվան կատարեց անոր խնդիրը, և իր թագաւորութեան վրայ հաստատեց . յետոյ ետ դարձաւ՝ բաղմաթիւ Խաղարներ տանելով իր հետ, զորս Սամուրի և Շապիրանի մէջ տեղը լէզ-զաց երկրին դաշտերուն մէկուն մէջ բնակեցուց :

Յետոյ Մէրվան Սէրիւրի (60) երկիրը քալեց, և յանկարծ բնակչաց վրայ լինալով քանի մ'ամուր քաղաքաց տիրեց : Սէրիւրի թագաւորը խոնարհեցաւ և հաշտութիւն կնքեց՝ տարուէ տարի 1000 գերի տալու պայմանաւ, 500 մանչ և 500 աղջիկ, սեահեր և մրայօն. ասոնցմէ զատ 10000 դրիւ ցորէն ու դարի Պապի համբարանոցին համար : Այս դաշնադրութեան գործադրութիւնն երաշխաւորելու համար պատանդներ տրուեցան :

Մէրվան՝ Թումանի (61) բնակչաց հետ ալ հաշտութիւն կնքեց տարին 100 գերի ստանալու պայ-

(60) Սէրիւրի (աթու, դահ) երկիրը Վրկայի գետաբերանին և Գարբանդի մէջ տեղն էր կասպից ծովուն եզերքը :

(61) Այս տնունը զանազան կերպիւ կընշանակեն արաբացի պատմիչք և աշխարհագիրք. Եււման, Եււնան,

մանաւ, 50 մանչ և 50 աղջիկ, ամենն ալ սեւահեր և մրայօն, 20000 գրիւ ալ ցորեն, համբարանոցներուն համար :

Յետոյ Զիրիգիրանի (62) երկիրն արշաւելով հաշտութիւն կնքեց տեղւոյն թագաւորին հետ՝ տարին 50 գերի և 10000 գրիւ ցորեն ստանալու պայմանաւ :

Յետոյ Համգինի երկիրը հասաւ, որոյ բնակիչք հաշտութիւն կնքել չուզեցին : Մերվան անոնց բերդն ամիս մը պաշարելով առաւ, երկիրը հրով ու սրով ասպատակեց, և վերջապէս հաշտութիւն կնքեց այս պայմանաւ որ միանգամ 500 գերի տան իրեն, և տարուէ տարի ալ 30000 գրիւ ցորեն՝ Տէրպէնտի համբարանոցներուն համար :

Յետոյ Սէպտան եկաւ, զոր նոյնպէս գաշնադ-

թուման, թուսպան, թուսպար, թույար: Այս ամեն անուններն ալ սխալ են. այլ պէտք է թուսպզ կարդալ, Ուտի գաւառին մէջ, Պէրտապի և Պէյլաքանի մէջ տեղը: (Տես մեր Էէրդ ծանօթութիւնը) :

(62) Այս երկրին դրից վրայ ճշմարտանման տեղեկութիւն մը չկրցի գտնել: Պարսկահայք գաւառին մէջ Զարեհաւան անուն նահանգ մը կայ, որ Զիրիգիրան անունին քիչ մը կ'նմանի, մանաւանդ երբոր Զիրիքէվան կարգացուի, որն որ տրաբերէն դրութեան մէջ աննշան տարբերութիւն մ'եղած կըլլայ: Նմանապէս Մոկաց գաւառին մէջ Զիրիքան անունով նահանգ մը կայ Բաղէշի և Սլերդի մէջ տեղը: Վերջապէս վանայ Խորխորի սեպաձև արձանագրութիւնները Զիրիադա անուն երկիր մը կըյիչեն, զոր Արկիսթի թագաւորը նուաճեր է: Բայց այս ամեն երկիրներն Հայաստանի մասն են, իսկ հոս Կովկասի չրջակայներն եղող երկրի մը վրայ է խօսքը:

բութեամբ նուաճեց : Երկրին իշխանը միանգամ
100 դերի պիտի տար իրեն, և տարուէ տարի ալ
5000 դրիւ ցորեն Պապի համբարանոցներուն հա-
մար :

Թապարսէրանշահի (63) հպատակաց վրայ ալ
հարկ դրաւ տարուէ տարի 10000 դրիւ ցորեն
տալ Պապի համբարանոցներուն :

Բայց Ֆիրանշահին (64) վրայ հարկ մը չդրաւ ,
որովհետեւ մեծամեծ և օգտակար ծառայութիւն-
ներ մատուցած և գովելի ընթացք մ'ունեցած էր :

Յետոյ Մէրվան Լէգզաց բերդին վրայ քալեց ,
բայց չկրցաւ նուաճել : Ուստի ետ քաշուեցաւ խա-
ղարաց իշխանը գանեղու համար , զոր հովիւ մը՝
չճանչելով նետահար սպաններ էր : Այն ժամանակ
Մէրվան հաշտութիւն կնքեց Լէգզաց հետ՝ 20000
դրիւ ցորեն հարկ գնելով նոցա վրայ , և խաշրա-
մա Սիւլանին ալ ոստիկան կարգեց :

Յետոյ Մէրվան՝ Շիրվանի իշխանին խիռշ անուն
բերդին վրայ քալեց , կասպից ծովուն եզրը , Բը-
նակիչներն հնազանդեցան և դաշտը գաղթեցին :
Մէրվան՝ տարին 10000 դրիւ ցորեն հարկ դրաւ
անոնց վրայ : Ասկէց զատ Շիրվանի իշխանին վրայ
սպարաք դրաւ , որ երբ իսլամները խաղարաց հետ

(65) կասպից ծովուն վրայ փոքրիկ նահանգ մ'է
Դարբանդ քաղաքին և Սամուրա գետին մէջ տեղը : Եղիշէ
վարդապետն այս նահանգը Թափասպարան կը կոչէ :

(64) Իսթախրի աշխարհագրութեան մէջ այս նա-
հանգը Շամախիի և Քապալայի մէջ տեղը դրուած է
կովկասի հարաւային զառիվայրին վրայ , այն է՝ այժմեան
Լահիշ կոչուած նահանգին մէջ :

պատերազմ ունենան, անոնց բանակին յառաջապահըն ըլլայ իր զօրքերով, և երբոր ետ դառնան, վերջապահն ըլլայ: Նմանապէս Ֆիլանշահին վրայ ալ պարտք դրաւ որ իր զօրքովն իսլամաց հետ միանայ երբոր պատերազմ ունենան այն կողմերը: Թապարսէրանշահին վրայ ալ պարտք դրաւ որ իսլամներուն պատերազմի քալած ժամանակ վերջապահ գունդ կազմէ և ետ դարձած ժամանակնին ալ յառաջապահ:

Յետոյ Մէրվան Տուտանիէներուն դէմ երթալով, յանկարծ կոխեց զանոնք: Այն ժամանակ իմացաւ Եգիպտի որդի վէլիտին սպաննուիլը: Նօտիմ ճուղամիի որդի Թապիթ ապստամբեցաւ վէլիտի դէմ, և Տէրպէնտի կառավարիչ Քասապ Մուսաֆիր ալ անոր հետ միացաւ: Մուսաֆիր՝ Հայաստանի և Ատրպատականի ոստիկան անուանեց զԹապիթ. յետոյ գաղտնաբար Էրտէպիլ եկաւ, ուր քանի մ'ուրիշ հերձուածողներ ալ միացան իր հետ: Անկից ապստամբները Պաճէրվան (65) եկան, ուր դարձեալ ուրիշ հերձուածողք միացան իրենց հետ: Յետոյ վարդան եկան, ուր նոյնպէս բազմաթիւ ապստամբք միացան իրենց հետ: Անկէց Պէյլաքան անցան, ուր իրենց թիւն աւելի ըստաւորացաւ, և քալեցին . . . (անվերծանելի տնուն մը): Մէրվան՝ Միւսլիմի որդի իսհաքը Հայաստանի ոստիկան անուանեց: Իսհաք անդադար պա-

(65) Մեր սլաւամագրին խօսքին նոյեւով, Պաճէրվան կամ Պաճրէվան քաղաքն Էրտէպիլէն Պէյլաքան երթալու ճանբուն վրայ ըլլալու է. հետեւաբար Արարատայ Բաղրէվանդ. նահանգը շնշանակեր հոս:

տերազմեցաւ Մուսաֆիրի հետ , որ Դիլապի բեր-
դին մէջ ամրացած էր :

Այս անցքերուն միջոցին Ամիրապետութիւնը
Ապպասեանց ձեռքն անցաւ , և Ապուլ Ապպաս
Սէֆֆահ ամիրապետ (66) ըլլալով , Ապու ճաֆէր
Մանսուրը Միջագետաց և Հայաստանի ոստիկան
անուանեց : Մանսուր՝ Մուսաֆիրի և անոր կողմ
նակցաց դէմ խորասանցի զօրավար մը զրկեց , որ
պատերազմեցաւ անոնց հետ և վերջապէս յաղ-
թելով Մուսաֆիրն սպաննեց : Պէյլաքանի զօրքե-
րը Դիլապի բերդին մէջ ամրացած էին , և գլուխ-
նին էր Ասֆար Պէյլաքանիի որդի Քատատ . բայց
անձնատուր ըլլալու հարկադրեցան :

Երբոր Մանսուր ամիրապետ (37) եղաւ , իւսէ-
յիս Սիւլամիի որդի Եէզիտը Հայաստանի ոստիկան
անուանեց : Եէզիտ՝ Ալէնաց դուռն առաւ և բազ-
մաթիւ պաշտօնատարներ դրաւ հոն . նմանապէս
խանարիէները նուաճելով հարկատու ըրաւ : Ման-
սուր հրաման զրկեց Եէզիտի որ խազարաց թա-
գաւորին հետ խնամութեան դաշնակցութիւն մը
կնքէ , և թագաւորին աղջիկը կնութեան առաւ ,
յորմէ արու զաւակ մը ծնաւ , բայց զաւակն ու
մայրը մէկէն մեռան ծննդաբերութեան առթիւ (68):

Եէզիտ՝ տեսուչ մը զրկելով՝ նաւթի աղբիւր-
ներն և Շիրվանի աղահանքերը դրաւել տուաւ :
Ասկէց զատ՝ Մեծ և Փոքր Էրճիլ քաղաքներն հիմ-

(66) Փրկչ. 749 թուականին :

(67) Փրկչ. 753 թուականին :

(68) Ղևոնդ պատմագիր մանրամասնաբար կը պատմէ
այս իրողութիւնը , բայց Յովհ. Նաթողիկոս ընաւ չյիշեր :

նեց, և Պաղեստինացի զօրագունքերը դրաւ անոնց մէջ :

Մուհամմէտ որդի իսմայիլի՝ Պէրտապի ծերունիներէն լսելով պատմեց ինձ թէ Շիրվանի երկրին Շամախի քաղաքն՝ իր անունը Շուճայի որդի Շամախէն առած էր, որ Սալիմեան Սայիտին Հայաստանի ոստիկան եղած միջոցին Շիրվանի թագաւորն էր : Նոյն պատմութեան նայելով, իւսէյիտի որդի Սալիտի և Միւսլիմ Օքայիլի որդի Պէդգարի պաշտօնանկութենէն ետեւ, երբոր Քաջթապա թայիի որդի Հասան Հայաստանի ոստիկան էր, Հայերն ապրտամբեցան : Իրենց գլուխն էր Մուշայիլ (Մուշէղ) (69) : Մանսուր՝ օգնական զօրք զրկեց Հասանին՝ իսմայիլեան Աամիրի հրամատարութեամբ : Հասան՝ Մուշայիլի դէմ ելնելով սպաննեց զայն, և ապրտամբները ցրուելով խաղաղութիւնը վերահաստատեց : Պէյլաքանի գետը, ինչպէս նաև Պէրտապի մէջ Հասանի ունեցած այգին ու ագարակը՝ Հասանիէ կոչուեցան :

Հասանէն ետեւ՝ Օմարայի որդի Օսման Հայաստանի ոստիկան եղաւ. յետոյ Հաթիմի որդի Ռաուհ, յետոյ Խաղիմի որդի Խուզէյմա, Մէղեքտի որդի Եէզիտ, Մէհտիի որդի Ուպէյաուլլահ, Եահեայի որդի Ֆաթհլ, Սալիմի որդի Սայիտ, Եէզիտի որդի Մուհամմէտ : Այս ամեն ոստիկաններուն ամենէն զօրեղն էր Խուզէյմա : Տէպիլի և Նէշէվէի երկիրներուն կալուածոց աշխարհադիրը շի-

(69) Մուշեղ Մամիկոնեանի այս ամբաստանութիւնը մանրամասնաբար պատմուած է Ղևոնդ պատմագրէն, բայց Յովհ. Կաթողիկոսէն յիշատակուած չէ :

ներ լուաւ , որ մինչեւ իր օրն եղած բան չէր :

Այն ժամանակները՝ Հայոց նախարարներն իրենց ամբոցներուն մէջ կը նստէին , և իւրաքանչիւրն իւր երկիրը կը պաշտպանէր: Ասոնք՝ իսլամ ոստիկան մը սահմանադիւին մօտեցած ժամանակ, երբ կը տեսնէին որ քաջ մարդ էր և հետը մեծ զօրութիւն ունէր , կը հնազանդէին և տուրքերնին կը վճարէին . բայց երբոր հակառակը տեսնէին , կարհամարհէին և բանի տեղ չէին դնել :

Մամուն ամիրայետին օրով, Եէզիտի որդի խալիտ Հայաստանի ոստիկան էր : Այս մարդն Հայոց նախարարներուն ընծայները կընդունէր և հետերնին բարեկամութեամբ կը վարուէր: Ասով Հայոց նախարարները զեղծան և խալիտէն ետեւ Մամունի զրկած ոստիկաններուն թշնամի եղան :

Ծօթասիմ Պիլլահ ամիրայետը՝ Ալի Պատաղիտի որդի Հասանը Մարաց ոստիկան անուանեց : Այս ալ հեղ մարդ մ'ըլլալով, նախարարաց և ազնուականաց հետ քաղցրութեամբ կը վարուէր , այնպէս որ կառավարութեան դէմ անոնց չարութիւնն աւելցաւ և իրենց հպատակները կեղեքել սկսան :

Խամայիլի որդի Խահաք՝ Օմիատներուն ընկերը՝ վրաստանի տիրեց :

Հայոց Սմբատ նախարարին որդին Սէհլ՝ Քառուսի որդի Հայտար ոստիկանին դէմ ապստամբեցաւ , և անոր քարտուղարն սպանեց . Հայտար ալ մեծ դժուարութեամբ ազատեցաւ Սէհլի ձեռքէն : Յետոյ ուրիշ պաշտօնատարք Հայաստանի ոստիկան ըլլալով, երկրին բնակչաց սիրտը գրգռեց :

ւեցին և թեթե տուրք մը դրին անոնց վրայ:

Միւթէվէքքիլ (70) ամիրապետը Եռսուֆ Մէրուզիի թոռ և Մուհամմէտի որդի Եռսուֆը Հայաստանի ոստիկան անուանեց իր դահակալութեան երկրորդ տարին: Եռսուֆ, խիլաթ հասնելուն պէս, քաղաքին Աշոտեան Բագրատ անուն իշխանը բռնեց և Սուր Մին Բայ զրկեց: Հայոց նախարարներն ու աղնուականները դառնապէս վշտացան այս բռնական գործին վրայ: Յետոյ Եռսուֆ՝ Ահմէտի որդի Էլ Ալա անուն պաշտօնատար մը զրկեց Սիսաճանի նահանգին մէջ Տէյր Խւ Աքտահ (Սկիհայ վանք) անուն վանք մը, որ մեծ յարգ ունէր քրիստոնէից առջեւ, որք հարուստ նուէրներ կ'ըրկէին հոն: Էլ Ալա վանքին մէջ ի՛նչ որ գտաւ կապտեց և բնակչաց դէմ ալ բռնաբարութիւններ ըրաւ: Ասոր վրայ նախարարները զայրանալով բանակեցան իրարու հետ, և մէկգմէկ ապստամբութեան քաջալերելով՝ Խուէթիէ գնացին պահուրտեցան: Այս ապստամբք Արթան կոչուեցան, և նոյն անձինքն էին որ իրենց Բագրատ իշխանին վերցուելուն պատճառաւ ապստամբած էին Եռսուֆի դէմ: Ասոնք իրենց բոլոր մարդիկը, հեծեալ ու հետեւակ, ապստամբաց օգնութեան զրկեցին, որք Տարոն գումարեցան, Եռսուֆի մարդիկը գիւղերուն մէջ ցրուեցին, Եռսուֆն սպաննեցին, և անոր բանակին մէջ գտածնին կողոպտեցին:

Այն ժամանակ Միւթէվէքքիլ ամիրապետը՝ ոստիկան կարգեց Հայաստանի Պօղա (անդրանիկ

մակոննուսաւ) : Այս ոտտիկանը Պիթլիա հասնելուն պէս Չօրարայի որդի Մուսան բռնեց, որ Եռսուֆի սպանուելուն վրայ ուրախացող և Բաղրատի գործին մէջ անոր դէմ ելնողներուն մին էր : Յետոյ Խուիթիէ ապաստանող Հայոց հետ կռուելով, անոնցմէ շատերն սպաննեց և շատերն ալ դերի բռնեց : Յետոյ Պուսֆուրաճանի նախարար Համեղան Սշոտը Այպագի մէջ պաշարեց և այն տեղէն վերցնել տալով Սուր Մին Բայ զրկեց : Յետոյ Վըրաստան մոտաւ, Խամայիլի որդի Խահաքին յաղթեց, և զայն աչքին առջև մեռցնել տալով՝ Վրաստանը նուաճեց : Նմանապէս Արրանի և Սիսաճանի քրիստոնէից և այլ աղանդաւորաց մէջ գտնուած բոլոր ապստամբները վերցնելով, այս սահմանագլուխ երկրին մէջ բարեկարգութիւնը նմանը չը տեսնուած կերպիւ վերահաստատեց, և յետոյ Սուր Մին Բայ վերադարձաւ Հիճրէթի 241 (Փրկչ. 855) թուին (71) :

Բուն Հայաստանի աշխարհակալութեան վերաբերեալ գլուխն աւարտելէ ետեւ, քիչ շատ Հայաստանի վերաբերութիւն ունեցող ուրիշ քանի մը տեղեկութիւններ ալ կը գտնենք նոյն հեղինակին պատմութեան մէջ :

Հիճրէթի 15 (Փրկչ. 636) թուին Եէրմուզ գետին եզերքն Արարաց և Յունաց մէջ տրուած մեծ

(71) Այս անցքերը Յովհ. Կաթողիկոս ալ պատմած է զլ. 13 և 14. Հեռաւոր երկու պատմութիւնը իրար կամբողջացնեն,

ճակատամարտն հետեւեալ կերպիւ կը նկարագրէ մեր հեղինակը :

«Հերակլիոս կայսրը մեծ զօրաբանակ մը գումարեց Յունաստանէն, Միջագետքէն, Սիրիայէն և Հայաստանէն, ընդ ամենը 200000 մարդ, և ասոնց հրամատարութիւնն իր խորհրդականներէն մէկուն յանձնեց: Յառաջապահ գունդը Սիրիացի Արաբներէ կը բաղկանար, և հրամատարն էր Էյհամի որդի Ճապալա: Այս բանակը մեծ ճակատամարտ մը տուաւ Խալամ արաբաց դէմ Եէրմուզ գետին եզրը: Խալամները 24000 պատերազմող ունէին: Յոյնք և իրենց դաշնակիցք յաղթուելով ի փախուստ դարձան: Աստուած 70000 մարդ ջարդեց անոնցմէ. մնացեալները Պաղեստին, Անտիոք, Հալէպ, Միջագետք և Հայաստան քաշուեցան:»

Միջագետաց աշխարհակալութեան գրքէն քաղուած :

«Հիճրէթի 19 (Փրկչ. 640) թուին, Ղանիմի որդի Իյատ՝ Մէսլէմէի որդի Հապիպը Գարգիսիա շրկեց, զոր գրաւեց նոյն պայմաններով որ Բօհա (Եգիպտոս) քաղաքը գրաւեր էր: Իյատ՝ Ամիդ. (Տիարպէքիր) քաղաքն ալ առանց դիմադրութեան առաւ նոյն պայմաններով. յետոյ Միաֆարէզին քաղաքն և Քէֆրթուրթ ամրոցն ալ նուաճեց նոյն կերպիւ, և ճակատամարտ մը տալէ ետեւ Մծբին, Գարտէ և Պէշապտէ քաղաքներն ալ առաւ (Տիգրիս գետին վրայ): Այն ժամանակ Զէվէզանի նախարարն եկաւ զինքը գտաւ, և իր երկրին համար հաշտութիւն կնքեց հարկատուութեան պայմանաւ: Ետոյ Աբդուլի նահանգը նուաճեց Միսի-

նի պայմաններով, և կիրճերէն անցնելով Պիթլիզ և անկէց խիլաթ հասաւ, որոյ նախարարն հաշտութիւն կնքեց հետը (72): Հապիպ մինչև Հայաստանի թիթու աղբիւրն հասնելէ ետև՝ ետ դարձաւ՝ Հայոց իշխանը պատասխանատու բռնելով խիլաթի նախարարին և թափառական ցեղերուն վճարելիք հարկաց:»

Ատրպատականի աշխարհակալութեան գլուխն ալ Հայաստանի պատմութեան հետ յարաբերութիւն ունի, որովհետև Հայաստանի Պարսկահայք գաւառն Ատրպատականի մէջ էր: Ահաւասիկ կարևոր մասերուն թարգմանութիւնը:

«Ամբ Էրտէպիլիի որդի Հիւսէյին՝ ըստ վկայութեան ծերունեաց՝ պատմեց ինձ թէ Շուսպայի որդի Մուղայիրա՝ խաթթապի որդի Էօմէր ամիրայետին կողմէ Գուֆա գնաց նամակ մը տանելով էլ Եէմանի որդի Հուղէյֆէի, զոր Ատրպատականի ոստիկան կանուանէր Էօմէր: Հուղէյֆէ Ատրպատականի Արտաւան քաղաքը գնաց, ուր Պարսիկ կառավարիչ մը կը նստէր և երկրին տուրքերը կը հաւաքէր: Պարսիկ կառավարիչը՝ Պաճէրվան(73), Մէյմէժ, Նէրիր, Սէրաշիզ, Միանճ, և այլ քաղաքներէն զօրք հաւաքելով, Հուղէյֆէյի գէմեղաւ և երկար կռիւներէ ետև՝ հաշտութեան դաշնադրութիւն մը կնքեց, որոյ գլխաւոր պայմանն այս

(72) Հայաստանի աշխարհակալութեան գլխոյն մէջ յիշուած նախարարն է, որ Հապիպի ներկայանալով իր անձին և ստացուածոց ասպհովութեան գիր մը ներկայացուցած էր:

(73) Այս Պաճէրվան կամ Պաճրէվան քաղաքը՝ Հայաստ-

էր . Պարսիկները 800,000 դրամ արծաթ վճարեն խաւամաց . խաւամներն ալ բնաւ մարդ չը մեռցնեն , Պարսից ատրուշաններուն բնաւ չդըպչին , Պալաճան Սապալան և փաթրուտան քաղաքները Քիւրդերուն չբացուին , Շիզ քաղաքին բնակչաց արդեւ չդըուի իրենց տօներուն ժամանակ արմաւենիներէ տաղաւարներ շինելու և առաջուան պէս իրենց տօները կատարելու :

« Յետոյ Հուլէյֆէ՝ Մօզանի և Ճիլանի երկիրներուն հետ պատերազմելով՝ անոնք ալ հարկատու բրաւ :

« Այս անցքերուն վրայ , Էօմէր ետ կանչեց Հուլէյֆէ , և անոր տեղ Ատրպատականի ոստիկան անուանեց Ֆարքատի որդի Օթպա : Այս նոր ոստիկանը Մուսուլէն Արտաւան հասած ժամանակ տեսաւ որ բնակիչներն ապստամբած էին իրեն դէմ : Մարտնչեցաւ անոնց հետ , և յաղթելով բազում աւար առաւ :

« Օթպայէն ետև ուրիշ քանի մը ոստիկաններ եկան Ատրպատական , և յետոյ Օթպայի որդի Վէլիան եկաւ Քայիսի որդի Էշաթի հետ , և երբոր Վէլիա ետ դարձաւ , Էշաթը ոստիկան անուանեց Ատրպատականի : Ասոր օրով երկրին բնակիչներն ապստամբելով , Էշաթ օգնութիւն խնդրեց Վէլիա տէն , նա ալ զօրք զրկեց Քուֆայէն : Էշաթ՝ ա-

տանի Արարատ դաւառին մէջի Բազրեփանդ նահանգը չէ , այլ աւելի արևելեան կողմը՝ Երասխի մօտ տեղ մը ըլլալու է Արտաւանի և Պէյլազանի մէջ տեղը : Սակայն ուրիշ հեղինակութեանց մէջ այսպիսի քաղաքի մը ամենա նախըրբ հետքն տնդամ գտած չեմ :

պըստամբներուն ետեւէն իյնալով հալածեց, և հուզէյֆէի և Օթպայի դրած պայմաններով հաշտութիւն կնքելէ ետեւ՝ բազմաթիւ արարներ բերաւ բնակեցուց երկրին մէջ, և հրաման ըրաւ անոնց որ բնակիչներն խալամութեան հրաւիրեն :

« Յետոյ Աստի որդի Սայիտ ոստիկան անուանելով Մօքանի և Ճիլանի բնակչաց վրայ գնաց : Հայոցմէ և Ատրպատականցիներէ բաղկացեալ բանակ մը դումարուած էր Ուրմի (Որմիա) և Պէվանքէրի մէջ : Սայիտ անոնց դէմ զրկեց Ապաուլլահի որդի Ճէրիը, որ զանոնք ցրուեց, և գլուխնին բռնելով Պաճրէվանի դղեակին առջև կախել տուաւ :

« Որմիա հին քաղաք մ'է : Մոգերը կը հաւատան թէ իրենց կրօնին հիմնադիր Զրադաշտ հոն ծնած էր : Ալիի որդի Սատաղա այն քաղաքն առնելով, դղեակ մը շինեց անոր մէջ :

« Թէպրիզ (Իսվրէժ) նախ Բէվվատէլ Էղաթի և յետոյ անոր վէճնա որդւոյն ձեռքն անցաւ, որ իր եղբարց հետ միաբանութեամբ միջնաբերդ մը շինեց պարիսպներով, և այն ժամանակ քաղաքը բնակչօք լցուեցաւ :

« Միանէճ և խալպաթա քաղաքներն Համատանցուոց կայարաններն են : Միանէճի հիմնադիրն եղած է Համատանցի Ճաֆէրի որդի Ապաուլլահ . և Սուլթանն ալ Մինպէր մը կանգնել տուած է անոր մէջ :

« Թաուսի որդի Մուաֆի՝ Մուսուլի ծերունիներէն լսելով պատմեց ինձ թէ Ուրմիա քաղաքը՝ Ֆէրքատի որդի Օթպայի հրամատարութեամբ Մուսուլէն զրկուած բանակի մը ձեռօք նուաճուեցաւ . և Ա.

այս քաղաքին տուրքերը Մուսուլ կը տարուէին ,
ինչպէս նաև Հուս, Խոյ և Սալմաստ քաղաքներուն
տուրքերը :

ԲԱՂՈՒԱԾԻ 'Ի ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒ-
ԹԵՆԷ ԹԱՊԷՐԻԻ .

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ապու ճաֆէր Մուհամմէտ, որդի ճէրբի, ծը-
նաւ Թապէրաստանայ Ամուլ քաղաքը , Հիճրէթի
224 (Փրկչ. 839) թուին : Ուրիշ համանուններէ որոշ-
ուելու համար՝ իւր հայրենեաց անունով Թապէրի
կոչուեցաւ : Ապու ճաֆէր Մուհամմէտ՝ իւր դա-
րուն ամենէն գիտնական մարդոցմէն մին էր, գըլ-
խաոորապէս Տաճկաց կանոնական իրաւագիտու-
թեան (ֆիգրի) մէջ , որոյ վերայ քանի մը գիրք
ալ գրած է : Բայց ամենէն աւելի զինքը հռչակել
տուողն իր տիեզերական պատմութիւնն է , ու աշ-
խարհի ստեղծումէն կ'սկսի և մինչև Հիճրէթի 302
(Փրկչ. 915) թուականը կը հասնի : Իսկ ինքը մե-
ռած է Հիճրէթի 310 (Փրկչ. 922) թուին 'ի Պաղատա :

Թապէրի տիեզերական պատմութիւնը քանի
մը հատորներէ կը բաղկանայ , բայց մինչև այսօր
դեռ կատարեալ օրինակ մը չգտնուեցաւ ոչ մէկ
գրատան մէջ , այնպէս որ թերի մասերը հետզհե-
տէ լրացնելու ջանք կըլլայ : Պարսկերէն թարգ-
մանութեամբ համառօտութիւն մը կայ, որ Թուր-
քերէնի թարգմանուելով Կ. Պօլսոյ մէջ տպուած է,
բայց այս թարգմանութիւնները չեն կրնար բընա-
գըրին տեղը բռնել :

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԹԱՊԵՐԻՒ

ԱԼԻԲԵՐԿԱՆՈՒՆԻՆ ԱՊՐԱՊԱՐԱՆԻ

Նօայիմ, Համատան քաղաքն երկրորդ անգամ նուաճելէ ետե , վաճ Բուտէն Բէյ գնաց : Էօմէր ամիրապետն հրաման ըրաւ իրեն, որ Հարաշա Անսարիի որդի Սիմազն Ատրպատական ղրկէ յօգնութիւն Պուքէյիւրի : Նօայիմ այս հրամանին կատարումն ետ ձգեց, մինչև որ Բէյը նուաճեց : Յետոյ Սիմազ Ատրպատական գնաց Պուքէյիւրի քով : Սիմազ և Աթապապ Ֆէրքատ՝ մեծաւարժամ արաքներ էին , և Քուֆա կը բնակէին իրենց բոլոր հարստութեամբ : Սիմաք Պուքէյիւրի օգնութեան ղրկուեցաւ՝ երբոր այս վերջինն Ատրպատականի վրայ քալեց : Պուքէյիւր Հարմանճանի լեռները մտած ժամանակ, Թարրախզատի որդի Խսֆէնտիար ընդդիմացաւ տնոր՝ վաճ Բուտէն անցնելով : Այս եղաւ Ատրպատականի առաջին պատերազմը : Աստուած Պարսիկներն ի փախուստ դարձուց, և Խսֆանտիար՝ դերի բռնուելով՝ ըսաւ Պուքէյիւրի. « Ի՞նչ կուզես, խաղաղութիւն թէ պատերազմ : » — Անշուշտ խաղաղութիւնն աւելի կը սիրեմ, պատասխանեց Պուքէյիւր. — Ուրեմն զիս քովդ վար դիր . վասն զի եթէ ես կամ եղբայրս հաշտութիւն չկնքենք , Ատրպատականցիք չեն նուաճուիր . շրջակոյ լեռները կը քաշուին , և Յունաց և աւրիշ ապստամբ ժողովրդոց հետ կը միանան , որք իրենց բերդերուն մէջ ամրացած ենք : »

Պուքէյիւր ալ վար դրաւ զայն իր քով , և ի միասին բոլոր երկիրը պտըտեցան , ի բաց առ-

եալ այն կողմերն որ ամրոցներուն պաշտպանութեան ներքեւ էին :

Երբոր Խոֆէնախար Պուքէյիւրի քով դերի էր, Սիմադ հոն հասաւ իր զօրադունդին հետ, և իւրաքանչիւրն իր ճանքուն վրայ եղած երկիրը նշուածեց, ինչպէս որ Ֆէրդատի որդի Օթպա իր ճանքուն վրայ գտնուածները նուաճեր էր :

Յետոյ Պուքէյիւր հրաժարական տալով Ատրպատականէն, Էօմէր ամիրապետն հրաման ըրաւ իրեն որ իր տեղը յաջորդ մը գնելով՝ Էլ Պապի (Դարբանդի) վրայ քալէ: Պուքէյիւր՝ իր նուաճած երկրին կուտակալ տնուանեց զՕթպա, և Խոֆէնախարն ալ անոր յանձնեց: Օթպա ընդունեց կուտակալութիւնը: Սիմադ ալ իւր նուաճած երկրին ոստիկան եղաւ: Հետեւեալ ամբողջ Ատրպատականի երկիրն Օթպայի իշխանութեան ներքեւ դրուեցաւ:

Բայց Ֆարհանեան Պահրամ՝ Օթպայի ճանքան կտրելով, իւր բանակովն անոր սպասեց: Օթպա հասաւ, ճակատամարտ մ'եղաւ, և Պահրամ յաղթուելով փախաւ:

Խոֆէնախար, որ Պուքէյիւրի գերիներուն մէջ էր, այս լուրն տռնելուն պէս դուչեց. «Հիմա սլաւերազմը վերջացած է և խաղաղութիւնը կատարեալ»: Պահրամ հաշտութիւն կնքելով հպատակեցաւ: Զօրքերն Ատրպատական գարձան և Պուքէյիւր և Օթպա տեղեկագիր դրեցին Էօմէր ամիրապետին, աւարին հինգերորդ մասն ալ անոր շրկելով:

Պուքէյիւր առաջին երկրակալութիւններն ըրած

էր, Օթպա ալ Պահրամայ յաղթելով խաղաղութիւնը լրացուցեր էր: Երբոր Պուքէյիւրի կառավարութիւնն Օթպայի կառավարութեան հետ միացաւ, Օթպա՝ Ատրպատականի բնակչաց հետ բրած հաշտութեան դաշնագիրը շինեց, որ այս է.

« Յանուն Աստուծոյ գթածին և ողորմածի: Ահաւասիկ հաշտութեան պայմանները, զորս Լոմէր ամիրապետի կողմէն Ատրպատականի ոստիկան կարգեալ Օթպա որդի Ֆարգատայ շնորհեց դաշտաց, լերանց, արօտավայրաց և անշարժ հաստատութեանց բնակիչներուն: Իրենց անձանց, շարժական և անշարժ ընչից և կրօնին ապահովութիւն, այս պայմանաւ որ իւրաքանչիւրին կարողութեան համեմատ գլխահարկ վճարեն: Այս հարկէն ազատ են տղայք, կանայք, և աղքատք՝ որ աշխարհային ստացուածք չունին, կրօնականք՝ որք աշխարհիս հարստութիւններէն ու բարիքներէն հրաժարած են: Այս ազատութիւնը շնորհեալ է այն ամեն անձանց՝ որք անոնց մէջ կը կենան: Պայման դրուած է նաև որ իսլամ զօրականները կարենան գիշեր ցերեկ գեղերը բնակիլ, և ուղեցոյցներ տրուին անոնց: Ով որ տարուան մը մէջ իր տուարները կորսնցնէ (համաճարակ հիւանդութեամբ), այն տարին հարկէ ազատ պիտի լինի: Անոնք որ երկրին մէջ մնան և այս պայմաններն ընդունին, ապահովութիւն պիտի վայելեն. նոյնպէս անոնք՝ որ երկրէն դուրս ելնել ուզեն, մինչև դուրս ելած և ազատ եղած ժամանակնին ապահովութիւն պիտի վայելեն:

«Այս դաշնագիրը ճօնտէպ գրեց, և Ապտուլ-

լահ Լէյթիի որդի Պուքէյիր և Խարաչայի Անաս-
րիի որդի Սիմադ վկայ են : Գրեալ Հիճրէթի 18րդ
տարին (փրկչ. 639) :

Նոյն տարին կատարուեցաւ նաև Էլ Պապի (Դար-
բանդի) աշխարհակալութիւնն ալ , ըստ պատմու-
թեան Սէյիֆի և այլոց՝ որոցմէ Սէյիֆ այս պատ-
մութիւնը լսած էր : Ասոնք այսպէս կը պատմեն :

Էօմէր ամիրապետն Ապու Մասան Պասրաղըր-
կեց . նոյնպէս Ամրի որդի Սիւրաքան : Հրաման ը-
րաւ Ծուլնունի որ Էլ Պապ երթայ . յառաջապահ
զօրաց հրամատարութիւնն ալ Բէպիայի որդի Ապ-
տիւլրահմանի յանձնեց : Ծուլնուն իր բանակին թե-
ւերէն մին Հուժէյֆա Ղաֆարիի յանձնեց , միւսն
ալ Ապտուլլահ Լէյթիի որդի Պուքէյիրի , որ ար-
դէն Սիւրաքայի հասնելէն առաջ Դարբանդի առ-
ջև կը հրամայէր : Սպարապետը նամակաւ մը հը-
րաման ղրկեց որ Դարբանդի առջև կենայ . Բէ-
պիայի որդի Սէլմանի ալ հրաման եղաւ որ բա-
նակին կրնակն եղող կիրճերը պահպանէ : Սիւ-
րաքա հրաման ըրաւ Ապտիւլրահմանի որ յա-
ռաջ քալէ , ինքն ալ անմիջապէս անոր ետևէն
ճանբայ ելաւ , մինչև որ Ատրպատականէն դուրս
ելնելով Էլ Պապի հողը հասան : Այն ժամանակ
Պուքէյիրը Դարբանդի բերդին առջև ղրկեց : Պու-
քէյիր ճանբայ ելաւ , Էլ Պապի երկիրը մտաւ ա-
միրապետին հրամանաւ , որ Մէսլէմէի որդի Հա-
պիպն ալ իրեն քով ղրկեց Միջագետէն :

Երբոր Ապտիւլրահման Դարբանդի Շահրիրան
թագաւորին (որ Խարայէլի օրդիքը Սիրիայէն վը-
ռննտող Շահրիրան թագաւորին տոհմէն էր) բը-

նակութեան մօտը հասաւ, թագաւորը նամակ մը գրեց անոր և աղաչեց որ զինքը տեսնելու գայ : Ապտիւլըրահման ալ անոր քով երթալով, թագաւորն ըսաւ. «Իմ գէմն բազմաթիւ թշնամիներ կան այլ և այլ ազգերէ, որոց թիւն անհաշուելի է : Ուրեմն չվայլեր մեզ հետ այն ազգաց պէս վարուիլ որոց երկիրներուն մէջ կանոնաւորեալ պայմաններ կան : Հոս աշխարհակալութեան կամ դաշնադրութեան խնդիր չկրնար ըլլալ : Դուք իմ երկիրս դըրաւեցիք, և այսօրուան օրս ես ձեզնէ եմ. իմ ձեռքս ձեր ձեռաց հետ է : Իմ համբաւս ծանօթ է : Աստուած իր շնորհը չխնայեց թէ ինձ և թէ ձեզ : Մեք ձեր հարկատուն ենք, և ձեր յաղթութիւնը մեզ կարող կընէ ձեր ուզածն ընելու : Մեզ հարկէ ազատ ըրէք և ձեր թշնամեաց դէմ զըլկեցէք : »

Ապտիւլըրահման պատասխանեց .

«Ես ինձմէ վեր մեծ մ'ունիմ, պէտք է անոր հաղորդեմ քու առաջարկութիւնդ և անոր հաւանութիւնն ստանամ : Բայց հիմակուց քեզ կը պաշտպանեմ : »

Յետոյ գնաց Սիւրաքայի պատմեց իր այս տեսակցութիւնը և խորհրդակցեցաւ անոր հետ : Սիւրաքա ընդունեց եղած կարգադրութիւնը, բայց աւելցուց թէ երկրին մէջ նստող և պատերազմի չգնացողները պէտք է որ գլխահարկը վճարեն : Ուստի այն տարին որ կռապաշտից դէմ պատերազմ ըլլար, գլխահարկ չէր ուղուեր և պատերազմի կերթային : Իսկ պատերազմ չեղած տարին կը վճարէին :

Սիւրաքա այս պայմանաւերութիւնն Էօմէր աւ
միրապետին հաղորդեց, նա ալ ընդունելով վաւերացուց :

Անոնք որ այս լեռներուն զառիւկայրերուն վրայ
կը բնակին, բնիկ չեն : Հայերն ալ միայն անցու-
դարձ կընեն : Իսկ այն բնակիչներն՝ որք հաստա-
տուն բնակութիւն ունին, գեղերուն բնիկներն են.
և անոնք որ բարձրերը կը բնակին՝ իրենց լեռները
կը դառնան, և ամենն ալ այն կողմերը բնակու-
թիւն հաստատելէ կը փախչին : Այս պատճառաւ
ղօրականներէ և անոնց ծառայութեան պէտք ե-
ղած կամ հոն ապաստանեալ մարդոցմէ զատ ու-
րիշ բնակիչ չգտնուիր հոն :

Սիւրաքա հետեւեալ դաշնագիրը տուաւ .

« Յանուն Աստուծոյ գթածին և ողորմածի : Այս
են պայմանք՝ զորս շնորհեց Սիւրաքա որդի Ամրի՝
ոստիկան ի կողմանէ գլխոյն հաւատացելոց՝ Էօմէ-
րի որդւոյ խաթթապայ՝ առ Շահրիրան և առ բը-
նակիչս Հայաստանի, և առ Հայս :

« Ապահովութիւն իրենց անձին, ընչից և կը-
րօնին, այնպէս որ Հայաստանի և Գրանց բնակիչ-
ները բնաւ մնաս չկրեն : Պայման դրուեցաւ իրենց
հետ, որ ամեն պատերազմներու մասնակցին, դա-
տաւորին (Նայիպ)՝ կամ եթէ դատաւոր չգտնուի՝
կառավարչին (վալի) ամեն հրամաններուն հընա-
զանդին :

« Անոնք որ այս պայմանը կընդունին, գըլ-
խահարկէ ազատ պիտի մնան, և գլխահարկին
փոխարէն զինուորական ծառայութիւն պիտի ը-
նեն : Սակայն անոնք՝ որ իրենց տունը մնալ կուզեն,

նոյն գլխահարկը պիտի վճարեն՝ ինչ որ Ատրպա-
տականի բնակիչները կը վճարեն. միանգամայն ու-
ղեցոյցի պաշտօն պիտի կատարեն և ուղևորներն
օր մ'և գիշեր մը տուններնին հիւրընկալեն :

«Ապտիւլըահման որդի Բէպիայի և Սէլման որ-
դի Բէպիայի վկայ են :»

Յետոյ Սիրաքա՝ Պուքէյիըը, Հապիպը, Հու-
ծէյֆան և Սէլմանը Հայաստանի շրջակայ լեռնե-
րը շրկեց, այսինքն Պուքէյիըը դէպ ի Մօգան, Հապիպը դէպ ի Թիֆլիզ, Հուծէյֆան դէպ ի Ալա-
նաց լեռները, և Սէլմանն ուրիշ կողմ : Սիրաքա
իր արդէն ըրած աշխարհակալութեանց և այս հը-
րամայած արշաւանաց վրայ տեղեկագիր մը ղըր-
կեց Էօմէր ամիրապետին: Երբոր Ամիրապետն այս
լուրերն առաւ, շատ ուրախ եղաւ, որովհետև մին-
չև հիմա ոչ մէկ արշաւանք այսչափ շուտով և այս-
չափ գոհացուցիչ կերպիւ գլուխ ելած չէր:

Արդարև Պարսկաստանի բնակիչներն այս գոր-
ծերը տեսնելով, պատերազմելէ հրաժարեցան և
Խալամութեան իրաւասութիւնն ընդունեցին:

Այն ժամանակ Սիրաքա մեռաւ և տեղը Բէ-
պիայի որդի Ապտիւլըահման դըրուեցաւ:

Սիրաքայի կողմէ այլ և այլ կողմ ղըրկուած զօրա-
վարները բնաւ աշխարհակալութիւն չըրին բաց ի
Պուքէյիըէն՝ որ դէպ ի Մօգան կը քալէր. որով-
հետև այս երկիրը գլխահարկ վճարել յանձն չէր
առած: Այն ժամանակ հետեւեալ նամակը գրեց
անոնց .

«Յանուն Աստուծոյ գթածին և ողորմածի: Այս
է դաշնագիրն զոր Պուքէյիը որդի Ապտիւլըահայ՝

լեռը նուաճելէ ետեւ շնորհեց Մօզանի բնակիչներուն : Ապահովութիւն իրենց անձին , ընչից , ազգութեան և օրինաց , այս պայմանաւ որ մէն մի չափահաս մարդ՝ մէկ դէնար կամ ոսկիի մ'արժէք վճարէ , իսլամներուն առաջնորդութիւն եւ մէկ օր ու մէկ գիշեր հիւրընկալութիւն ընէ : Իրենց կիյնայ այս պայմաններն ընդունիլ . մեր ալ պարտքն է կատարել : Աստուած օգնական ըլլայ մեզ : Բայց երբոր այս պայմանները լուծեն կամ նենգութիւն մ'ընեն , այն ժամանակ ներում չը պիտի ըլլայ իրենց մինչև որ նենգութիւն ընողները չմասնեն . իսկ եթէ չուզեն մատնել , այն ժամանակ վրէժխնդրութիւն պիտի գործածուի իրենց դէմ : Վկայ են Տարարի որդի Շէմաք . Տիշատէի որդի Բիպաս և Հութիէի որդի Համաշա Գըրեալ 'ի 21 ամի Հիճրէթի (Փրկչ. 642) :»

Հիճրէթի 22 թուին , երբ Մուավիա Սիրիոյ կուսակալ էր , Հայաստանի բնակիչները դեռ անհաւատ էին : Այն ժամանակները Մէսէմէի որդի Հապիպ՝ Դարբանտի հրամատար էր և վրաստան կը գտնուէր . Թիֆլիզի և լերան բնակիչներուն գիր գրեց . յետոյ պատերազմեցաւ անոնց հետ մինչև որ նուաճեցան և թողութիւն խնդրեցին : Թղթակցութեան փոխանակութենէ մ'ետեւ , Հապիպ հետեւեալ գիւն ուղղեց անոնց .

«Յանուն Աստուծոյ գթածին և ողորմածի . առ բնակիչս Թիֆլիզի որ 'ի վրաստան , յերկրին Հօրմիւղի , ողջոյն : Ձեր պատճառաւ գոհութիւն կուտամ Աստուծոյ , որմէ զատ ուրիշ Աստուած չկայ , որ ձեր պատգամաւորն ինձ հասուց , և իմացայ

Թէ ինչ գէշ ճանբու մէջ կը գտնուիք : Ասկէց կը հասկնամ որ դուք աննշան ժողովուրդ մ'էք, ինչպէս որ մեք ալ էինք ժամանակաւ մինչև որ Աստուած իւր Մահամմէտ մարգարէին ձեռք մեզ կրթեց, իսլամութեամբ ազնուացուց, և մեզ մեր աննշան, անտրդ ու տգէտ վիճակէն դուրս հանեց : Պատմեցին ինձ նաև թէ դուք մեր ունեցած ապահովութիւնը վայելելու կը փափաքիք և մեզ չէք ուզեր մերժել : Մեր հաւատքն ընդունողներուն ձիրի որդի Ապտիւլրահմանը կը դրկեմ որ ծանօթ է ձեզ իբրև հմուտ Աստուածային գիտութեան և Ղուրանի ծանօթութեան : Նոյն անձը պիտի բերէ ձեզ իմ նամակս որ ձեզ ապահովութիւն կը շնորհէ : Եթէ հաւանութիւն տաք, այն նամակս ձեզ պիտի տայ : իսկ եթէ չտաք, պատերազմի պիտի գամ ձեր վրայ, որովհետև Աստուած դաւաճանները չսիրեր :

«Յանուն Աստուծոյ գլծածին և ողորմածի : Այն է գիրն զոր Հապիպ որդի Մէսէմէի գրեց առ բընակիչս Թիֆլիզի որ 'ի Վրաստան, յերկրին Հորմիւֆի : Ապահովութիւն ձեզ անձանց, ընչից, վանորէից, տաճարաց, և աղօթարանաց, այս պայմանաւ որ իւրաքանչիւր ընտանեաց հայր մէկ դենար գլխահարկ վճարէ : Մեր պարտքն է ձեզ պաշտպանել Աստուծոյ և մեր թշնամեաց դէմ, գիշերը ձեզ հիւրընկալել և այն ուտելիքները տալ, որք ներեալ են սուրբ դիրքն ընդունողներուն : չարիքը հեռացնել, և այնպիսի ճանբաներու մէջ տանիլ ձեզ, ուր ոչ ոք վրաս կրէ : Եւ եթէ իսլամութիւնն ընդունիք և մեզ հետ աղօթք

և ողորմութիւն ընէք, մեզ եղբայր կըլլաք թէ մեր հաւատոյն, թէ՛ մեր ընչից և թէ այն ամեն բարեաց մասին՝ զորս Աստուած և իր Մարդարէն խոստացաւ մեզ իր դրքին մէջ։ Եթէ չընդունիր զայս, պատերազմ՝ պիտի ընենք ձեզ դէմ, վասն զի Աստուած չսիրեր դաւաճանները։

Վկայք. Ապտիւլրահման որդի խալիտի և Հաճաճ որդի Սիաթի։ Գրեաց Բիահ։ Զաստուած և իր հրեշտակները, ընդ նոսին ամեն հաւատացեալները վկայ կը կոչեմ. և Աստուծոյ վկայութիւնը բաւական է*։»

Հիճրէթի 25րդ (Փրկչ. 646) թուին, ըստ պատմութեան Ապու Մահնաֆի, Վէլիտ որդի Օքպայի՝ Ատրպատականի և Հայաստանի վրայ քալեց, որովհետեւ բնակիչներն էօմէր ամիրապետին օրով հաստատեալ դաշնադրութեան հակառակ վարւած էին։ Ուրիշ անձինք ալ՝ ընդհակառակն՝ կը պատմեն թէ այն արշաւանքը Հիճրէթի 26րդ տարին եղաւ (1)։

* Թապէրիի այս պատմութիւնն ամեն մասամբ համաձայն չէ Պէլլածօրիի պատմութեան. գլխաւորապէս ընթերցողը քանի մը տարբերութիւններ պիտի գտնէ այն դրութեանց մէջ զորս Հապիպ Թիֆլիզի բնակչաց ուղղած է։ Բայց որովհետեւ հիմնական դադափարներն երկու տարբեր խմբագրութեանց մէջ ալ կը գտնուին, կը հետևի որ երկու հեղինակներն իրարմէ օրինակած չեն, ուստի և երկուքին ալ պատմութիւնն արժանահաւատ է։

(1) Արդարեւ Ղևոնդ կը պատմէ թէ Հիճրէթի 22 (Փրկչ. 643) թուին Սրսրներն առաջին անգամ Հայաստան արշաւելէ ետեւ՝ Հիճրէթի 26 թուին երկրորդ և աւելի անգամ արշաւանք մ'ըրին։

Հիշամ որդի Մուհամմէտի կրպատմէ թէ Գուֆայի նահանգէն ժողոված զօրքերը Բէյ և Ատրպատական գաւառաց մէջ կը ծառայէին, և այս երկու մարզերուն մէջ 10000 Գուֆայիք կը դըռնուէին, այն է 6000 Ատրպատականի, և 4000 Բէյի մէջ: Գուֆայի զօրաբաժինն թիւն էր 40000, որոց 10000ն այս երկու սահմանակից երկիրներուն պահպանութիւն կընէր, այնպէս որ իւրաքանչիւր զինուորի կարգը չորս տարին անգամ մը կուգար:

Երբոր Օքպայի որդի վէլիտ՝ Օսման ամիրապետին օրով Գուֆայի հրամատար էր, Հայաստան ու Ատրպատական արշաւեց, իր քով հրաւիրեց Բէպիայի որդի Սէլման, և իր յառաջապահ գունդին հրամատարութիւնն անոր յանձնեց: Վէլիտ մինչև Հայաստան քալելու դիտաւորութիւն ունենալով, երբոր Ատրպատական մտաւ, Շէպէլ Ահմադիի որդի Ապաուլլահը 4000 մարդով յառաջ քալեցուց, որ Մօղանի և Շիրվանի երկիրներն ասպատակեց և բազում աւար և գերի բերաւ: Այն ժամանակ վէլիտ 800000 դրամ հարկ դրաւ Ատրպատականի վրայ՝ Եէմանի որդի Հուզէյֆայի գաշնադրութեան համեմատ, զոր Նէհապէնաի ճակատամարտէն ետև կնքած էր Հիճրէթի 22 թըւին: Էօմէր ամիրապետին մահուանէն ետև բընակիչները գերի բռնեցին Հուզէյֆա. յետոյ Օսման ամիրապետն Օքպայի որդի վէլիտն Ատրպատականի և Հայաստանի կառավարիչ կարգեց: Երբոր վէլիտ իր բանակովն Ատրպատական մտաւ, բնակիչներն հնազանդեցան և խնդրեցին որ հին գաշնադրութիւնը վերահաստատէ: Վէլիտ հաճե-

ցաւ և հարկին գումարն ընդունեց : յետոյ զարկաւ ցրուեց իսլամութեան թշնամիները, որք շրջ-
շահաները կը բնակէին: Երբոր Շէպէլի որդի Ապ-
տուլլահ իր աւարառութեան արշաւանքէն ետ
դարձաւ, վէլիտ՝ Բէպիայի որդի Սէլմանը Հայաս-
տան զրկեց 12000 զօրօք, Հիճրէթի 24 թուին :
Սէլման Հայաստան մտնելով, ջարդեց կողոպտեց
և գերի վարեց, յետոյ լի աւարաւ ետ դարձաւ (2):

Թապէրի՝ Հիճրէթի 17 կամ քստ այլոց 19 (Փրկչ-
638 կամ 640) թուին, Եդեսիա, Հարրան, Մծբին,
Բափլայն և Տարա քաղաքաց առումը կը պատ-
մէ : յետոյ կաւելցնէ :

Երբոր Ապու Մուսա 19 թուին Մծբին քաղա-
քը նուաճեց, Ապու Աասսիի որդի Օսմանը չորրորդ-
Հայոց երկիրը զրկեց : Ժամանակը ձմեռ էր : Հոն
պատերազմի մը մէջ Մուսթալի որդի Սաֆվան
սպաննուեցաւ : Յետոյ Օսման հաշտութիւն կնքեց
երկրին բնակչաց հետ, մարդ գլուխ տարեկան
մէկ ոսկի տուրք դնելով անոնց վրայ :

Ինչպէս որ արդէն ծանուցած ենք, Թապէրիի
Տիեզերական պատմութիւնը դեռ տպուած չէ, և
դտնուած ձեռագիրներն ալ թերի են : Մեր ձեռ-

(2) Թապէրիի այս պատմութիւնը կամբողջացնէ Ղե-
ւոնդի պատմագրութիւնը, որ միւսնոյն բաները պատ-
մած Ժամանակ՝ ոչ արար զօրապետին անունը կը յիշէ և
ոչ այս արշաւանաց ուրիշ պարագաները: Ղևոնդ ալ Թա-
պէրիի պատմութիւնը կամբողջացնէ, Հայոց Թէոդոր զօ-
րապետին անունն և Հայաստանի վերաբերեալ ուրիշ պա-
րագաներ պատմելով :

քըն եղած ձեռագիրն ալ, յորմէ նախընթաց քաղ-
ւածներն հանեցինք, 12 տարուան պակաս մ'ունի,
զոր թերեւ ուրիշ մատենադարանէ մը կարենանք
գտնել: Առ այժմ այն 12 տարուան պակասն իպն
Խալտունի և իպն իւլ Աթիրի գործերէն պիտի
լցնենք, որք մեծ յարգ և հեղինակութիւն ունե-
ցող պատմագիրներ են, և Թապէրիի պատմա-
գրութենէն յաճախ փոխառութիւններ ըրած են:
Այս երկու պատմագրութիւններն՝ որոցմէ մեր
քաղուածները պիտի ընենք, եղիպտական կառա-
վարութեան ձեռք տպուած են. իպն Խալտուն
(Արաբաց Մօնթէսքիէօն) ութ հատորի վրայ, իսկ
Իպն իւլ Աթիր՝ տասներկու հատորի վրայ, Հոլան-
տայի Լէյս քաղաքին մէջ տպագրեալ օրինակին
համեմատ, որ նոյնպէս տասներկու հատորի քաթ-
նուած է:

ԻՊՆ ԽԱԼՏՈՒՆ ՀԱՏՈՐ ՏՐԴ. ԵՐԵՍ 108

Իպն Իսհազ կը պատմէ թէ Միջագետաց եր-
կիրն Հիճրէթի 19 (Փրկչ. 640) թուին նուաճեցաւ .
և թէ Լիաքասի որդի Սաատ՝ զօրաբանակ մը ղըր-
կեց հոն Ղանէմի որդի Խյատի հրամատարութեամբ,
որոյ հետ գտնուեցաւ նաև Սաատի որդի Էօմէր:
Խյատ և Էօմէր՝ Եդեսիա (Րօհա) քաղաքն առին,
Հարրան քաղաքին հետ ալ դաշնադրութիւն մ'ը-
րին: Ապու Մուսա՝ Մծբին քաղաքը նուաճեց և
Ապուլի որդի Օսմանը Հայաստան ղրկեց, որ հար-
կատուութեան ենթարկեցաւ:

Ապու Օպէյտէ՝ Ղանէմի որդի Խյատը Միջա-
գետ. գրկեց, կամ՝ ըստ այլոց՝ Ապու Օպէյտէի

մահուընէն ետե Էօմէր ամիրապետը զայն Հիմնի, Գիննէսրինի և Միջագետաց ոստիկան կարգեց, որ Հիմնի 18 թուին հոն գնաց 5000 զօրքով:

Այս զօրագունդին մէկ բաժինը Բաղդա քաղաքը պաշարելով հարկատուութեան ենթարկեց: Մօթալի որդի Սաֆվան և Մէսէմէի որդի Հապիպ՝ Հարրան քաղաքին վրայ յարձակում ըրին, և Սաֆվան՝ Եդեսիա քաղաքին վրայ քալելով պաշարեց՝ մինչև որ բնակիչներն հաշտութիւն խնդրեցին. յետոյ Հարրան դարձաւ, որ նոյնպէս նուաճեցաւ: Յետոյ Շամշատ, Սէրուճ և Բասդէյֆա քաղաքներն առաւ, որք Մէնպէճի պայմաններն ընդունեցին: Յետոյ Ամիդ, Միաֆարէդին, Գէֆր—թութա, Մժբին, Մէրաֆն և Մուսուլ քաղաքներն առաւ. և յետոյ Կարնոյ վրայ քալելով Պիթլիզի կիրճը մտաւ: Այս, ինչպէս նաև Խիլաթ քաղաքն, սնճնատուր ըլլալով, Արաբները Հայաստան մտան: Յետոյ Սաֆվան՝ Բաղդա և անտի Հիմն դարձաւ ու հոն մեռաւ:

ԻՊՆ ԽԱԼՏՈՒՆ ՀԱՏ. 8ԲԴ ԵՐԵՍ 119

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԱՅ

Երբոր Նօսյիմ Բէյ քաղաքն առաւ, Էօմէր ամիրապետն հրաման ըրաւ անոր որ Խարաշա Անսարիի որդի Սէմազն Ատրպատական ղրկէ յօգնութիւն Պուքէյրի որդւոյ Ապտուլլահայ: Քանզի երբոր Պուքէյր դէպ Ատրպատական քալեց, Ճէպէլի մէջ Ֆարախզատի որդի Խաֆէնտիարի պատահեցաւ, որ Համատանի մօտ Մահիրուտ ըստած տեղը Նօսյիմի գէմ տուած ճակատամար-

տէն ետե փախեր էր : Իսֆէնտիար Րիւսթէմի եղբայրն էր : Պուքէյիւր յաղթեց անոր և զինքն ալ գերի բռնեց :

Այն ժամանակ Իսֆէնտիար ըսաւ Պուքէյիւրի . «Թող զիս որ քեզ հետ միանամ և բոլոր երկիրը քեզ հնազանդեցնեմ . եթէ այնպէս չընես , Ժողովուրդը լեռները կը փախչի և հոն հնար եղածին չափ կամրանայ » Պուքէյիւր ընդունեց այս առաջարկութիւնը , և երկիրն առանց պատերազմի նշուածեցաւ , 'ի բաց առեալ ամրոցները : Այն միջոցին Սէմազ ալ նոյնչափ զօրքով գնաց Պուքէյիւրի հետ միացաւ , և նոր աշխարհակալութիւններ ըրին , ինչպէս նաև Ֆէրդատի որդի Օթպա : Պուքէյիւր՝ յառաջ քալելու հրաման խնդրեց Էօմէր ամիրապետէն . նա ալ հրամայեց որ մինչև էլ Պապ (Դարբանդ) յառաջ խաղայ՝ յաջորդ մը կարգելով իր մինչև այն ժամանակ նուաճած երկիրներուն մէջ : Պուքէյիւր ալ Ֆէրդատի որդի Օթպան իրեն յաջորդ անուանեց : Ամիրապետն ամբողջ Ատրպատականի կառավարութիւնն ալ Օթպայի յանձնելով , Օթպա՝ Պուքէյիւրի նուաճած երկիրներուն ոտտիկան անուանեց Խարաչայի որդի Սէմազ :

Պէհրամ որդի Ֆէրախզատայ՝ Օթպայի ճանքան կտրել ուզեց իր զօրքերով , և անոր դէմ ելաւ , բայց Օթպա զարկաւ ցրուեց անոր զօրքերը : Իսֆէնտիար , որ Պուքէյիւրի քով գերի էր , երբոր այս լուրն առաւ , հաշտութեան միջնորդ եղաւ , և Ատրպատականայ բոլոր բնակիչք հպատակեցան արաբաց : Պուքէյիւր և Օթպա տեղեկագրեցին

առ Էօմէր ամիրապետն, աւարին հինգերորդ մասըն անոր զրկելով: Ամիրապետն Ատրպատականի երկրին հետ կնքում հաշուութեան դաշնադրութիւնն ստորագրեց:

Յետոյ Օթմա՝ Շէհրիզօր և Սամկանի քաղաքաց վրայ դնաց, և ճակատամարտէ մ'ետե զանոնք առաւ և գլխահարկի և այլ տրոց ենթարկեց: Քուրդերուն մէկ մասը ջարդուեցան:

ԱՌՈՒՄՆ ԴԱՐՔԱՆԳԱՅ ԵՐԵՍ 130

Երբոր Էօմէր հրաման ըրեր էր Պուքէյիւրի որ էլ Պապի դէմ արշաւէ. Պուքէյիւր՝ Ամրի որդի Սիւրադան զրկեց այն պատերազմն ընելու: Սիւրադա Պասրայէն ելաւ, Բէպիայի որդի Ապաիւլրահմանն յառաջապահ գունդին և իպն իւսէյիտ էլ Ղաֆարին և Ապաուլլահի որդի Պուքէյիւրն իր բանակին երկու թւերուն հրամատար կարգեց. ետ դառնալու ճանքուն վրայ դառնում կիրճերուն պաշտպանութիւնն ալ Բէպիայի որդի Սէլմանի յանձնեց: Ապու Մուսա Էզշարի՝ Սիւրադայի տեղ Պասրայի ոստիկան եղաւ: Սիւրադայի զօրութեան վրայ աւելցաւ Միջագետաց ոստիկան Մէսլէմէի որդի Հապիպ, որոյ տեղ Միջագետաց ոստիկան անուանեցաւ Հօղալուի որդի Զիատ: Սիւրադա՝ Ատրպատականէն ճանքայ ելաւ, և երբոր Ապաիւլրահմանն յառաջապահ գունդերով էլ Պապ հասաւ, երկրին Շահրիար թագաւորը, որ իսրայելացւոց յաղթող և Պաղեստինէն Էլպոս փոխադրող Շահրիար թագաւորին տոհմէն էր, բանակցութեան մտաւ Ապաիւլրահմանի հետ, և անոր

քով երթալով խնդրեց որ փոխանակ գլխահարկ վճարելու՝ հնազանդ և օգնական ըլլայ իսլամաց . «Մեզ մի՛ ստիպէք գլխահարկ վճարելու ; ըստ , որովհետեւ մեզ կը տկարացնէք ձեր թշնամեաց դէմ» : Ապա իսլամահման Սիւրադայի քով գրկեց զայն : Սիւրադա ալ պատասխանեց . «Անիք որ պատերազմի չերթան և տուներնին մնան , պէտք է որ գլխահարկ վճարեն» : Այս պայմանագրու թիւնն ընդունուեցաւ և Էօմէր ալ վաւերացուց :

ՆՈՒԱՃՈՒՄՆ ՄՕԳԱՆԱՅ ԵՒ ԼԵՐԱՆՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Սիւրադա , Դարբանդի գործերն աւարտելէ ետեւ քանի մը զօրագլուխ զրկեց Հայաստանի շըրջակայ լեռները : Պուքէյիւր Մօգան զրկուեցաւ , Հապիպ Թիֆլիզ , Հուզէյֆա Ալանաց լեռները , Սէլման ալ ուրիշ կողմ : Այս ամեն արշաւանաց վրայ տեղեկագիր զրկեց Էօմէր ամիրապետին : Էօմէր՝ կատարեալ յաջողութիւն մը չէր համարձակեր յուսալ , որովհետեւ սահմանակից երկիրը խիստ ընդարձակ էր : Շատ չանցած , Սիւրադայի մահուան լուրն առնելով Բէպիայի որդի Ապաիւրահմանն անոր յաջորդ անուանեց , հրաման ըրաւ որ Դարբանդի կրճին մէջ նստի , և Թուրքաց հետ պատերազմի : Արգարեւ զօրագլուխներէն ոչ մին չը կրցաւ երկրակալութիւն մ'ընել բաց 'ի Պուքէյիւրէն՝ որ Մօգանը նուաճեց և բնակչաց վրայ մարդգլուխ մէկ ոսկի գլխահարկ գրաւ :

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԸՆԴԴԷՄ ԹՈՒՐԻՍԱՅ

Երբոր Ապաիւրահման Թուրքաց հետ պատերազմելու հրաման ստացաւ ամիրապետէն , Էլ Պապ

քաղեց Շահրիարի հետ և պատերազմեցաւ Պուլ-
ղարաց դէմ. այս ժողովուրդը թուրք ազգին
մասն էր : Պուլղարք փախան և ամուր տեղեր ա-
պաստանեցան : Ապաիւլլահմանի և Շահրիարի ձի-
աւորները մինչև 200 փարսախ յառաջ քաղեցին
Պուլղարաց երկրին մէջ , և բազում աւարաւ ետ
դարձան : Պուլղարաց դէմ պատերազմը շարունա-
կեց մինչև Օսմանի ամիրապետութեան օրով , և
թուրքերը միշտ նոր 'ի նորոյ գրգռեցին զանոնք :
Պահ մ'այնպէս երևակայեցին թէ իսլամներն հը-
րեշտակներէն սլաշտպանութիւն դանելով անընկ-
ճելի էին . բայց օրին մէկը յանկարծ իսլամի մը պա-
տահելով՝ սպաննեցին , և այն օրէն սիրտ առնելով
յանդգնութիւննին աւելցաւ : Ապաիւլլահման
միշտ կռուեցաւ անոնց հետ , մինչև որ զարնուե-
ցաւ մեռաւ և իր զօրքն յաղթուեցաւ : Եղբայրը՝
Սէլման՝ դրօշակն առաւ , իր զօրաց հետ ետ քաշ-
ւեցաւ և ձիւանէն անցնելով Ճօրճան գնաց :

ՆՈՒԱՃՈՒՄՆ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Հիճրէթի 25 թուին Ատրպատականի բնակիչ-
ներն ապստամբելով , Օսման ամիրապետն Ատըր-
պատականի Օթպա ոստիկանը պաշտօնէն ձգեց :
Վէլիտ Ատրպատականի վրայ քաղեց : Իր յառա-
ջապահ գունդին կը հրամայէր Ապաուլլահ որդի
Շէպիլ Ահմադի , որ Մօգան , Պէրզէնտ և Թէյլա-
զան նահանգներն ասպատակեց և բազում գերի
բերաւ : Ատրպատականի բնակիչներն հաշտութիւն
խնդրեցին , նա ալ շնորհեց՝ Հուզէյֆայի սլայ-
մաններով , այն է 800000 դրամ հարկով զոր դանձեց :

Յետոյ իր դռնդերը ցրուելով՝ Բէպիայի որդի Սէլմանը 12000 մարդով Հայաստան ղրկեց, ուր մեծ նախճիր գործեց. յետոյ վէլիտի քով դարձաւ. նա ալ Քուֆա դարձաւ Մուսուլէն անցնելով: Հոն ամիրապետէն նամակ մ'ստացաւ որ կը ծանուցանէր թէ Յոյնք Մօավիայի վրայ կը քալէին Սիրիոյ մէջ, և կը հրամայէր որ անյապաղ 12000 հեռակազոր ղրկէ Նէճմէն և Բէսէն: Վէլիտ 8000 զօրք ղրկեց Սէլմանի հրամատարութեամբ: Ասոնք Յունաց երկիրը մօտն Մէսէլմէի որդի Հապիպի հետ, ասպատակեցին և ամուր քաղաքացիքայ յարձակեցան: Հապիպի և Սէլմանի զօրաց վրայ աւելցան և Աասիի որդի Սայիտ իր զօրքերով:

Այն ժամանակ Օսման հրաման գրեց Մօավիայի՝ որ Հապիպ Սիրիոյ զօրքերով Հայաստանի վրայ պատերազմի երթայ: Հապիպ Հայաստան արշաւելով Գալիգալա (Կարին) քաղաքը պաշարեց, ուրոյ բնակիչները վերջապէս անձնատուր եղան այս պայմանաւ որ ուզողներն ուրիշ երկիր գաղթեն, և մնացեալներն ալ գլխահարկ վճարեն: Հետեւաբար բնակչաց մեծ մասն յունաց երկիրը գաղթեցին: Հապիպ՝ քանի մ'ամիս Գալիգալա մնալէ ետեւ՝ իմացաւ որ Արմէնիաքոս նախարարը, այսինքն Մալաթիոյ, Սեբաստիոյ և Իկոնիոյ գաւառաց հրամատարը՝ որ մինչև Բոսփոր կիշխէր, 80000 զօրքով իր վրայ կուգար: Հապիպ օգնութիւն խնդրեց Մօավիայէն, և ամիրապետին ալ դիր գըրեց: Նա ալ հրաման ղրկեց Աասիի որդի Սայիտի որ Հապիպի օգնութիւն ղրկէ: Սայիտ ալ Սէլմա-

ներ զրկեց 6000 մարդով : Հապիպ յանկարծակի
Յունաց բանակին վրայ յարձակելով՝ ցիրուցան ը-
րաւ , և ինքը Գալիգալա դարձաւ իր արշաւանքը
չարունակելու : Այն ժամանակ խիլաթի նախարա-
րըն Հապիպի քով երթալով՝ Ղանէմի որդի Իյա-
տի հետ կնքած դաշնագիրը ցոյց տուաւ , և ու-
նեցած ստակն անոր մատոյց : Հապիպ խիլաթ մը-
տաւ , հաշտութեան դաշնագրութիւն կնքեց Սիր-
ճանի և Արաիշանի իշխանաց հետ : Յետոյ Դուին
քաղաքը պաշարելով՝ նախ տեղւոյն բնակչաց՝ և
ապա բոլոր Սիրճանի երկրին հետ հաշտութիւն
կնքեց : Շատ չանցած Շիմշատի զօրքերն իր վրայ
յարձակեցան , բայց Հապիպ յաղթեց , և անոնց
ամրոցներն առաւ : Այն ժամանակ հաշտութիւն
կնքեց Խարզանի նախարարին հետ , և Թիֆլիզի
վրայ քալելով , թէ՛ զայն և թէ՛ շրջակայ ամրոցնե-
րէն ու քաղաքներէն շատերը նուաճեց :

Սէլման որդի Բէպիա Պահէլիի՝ Արրանի եր-
կիրն արշաւեց և Պէյլագանի , Պէրտապի և շըր-
ջակայ գիւղօրէից բնակիչներն հարկատու ըրաւ .
յետոյ Պուշէնճանի Գրդաց վրայ երթալով յաղ-
թեց և անոնց մէկ մասն հարկատուութեան են-
թարկեց : Յետոյ Շէմգուր քաղաքը նուաճեց , որ
ժամանակէ մտեաւ Միւթէվէքքիլիէ կոչուեցաւ :
Սէլման ընթացքը շարունակելով Թիլիէ (՝) քաղա-
քըն ալ առաւ : Գէսգէրի իշխանն հարկատուու-
թիւն յանձն առաւ , ինչպէս նաև Շիրվանի թա-
գաւորն և ուրիշ լեռնաբնակ թագաւորք մինչև
Էլ Պապ :

ԻՊՆ ԽԱՆՏՈՒՆ ԵՐ 435

Հիճրէթի 30 (Փրկչ. 650—651) թուին Հուլէյֆա՝ Բէյէն էլ Պապ գնաց յօգնութիւն Ապտիւլբաճմանի որդւոյ Բէպլիայի, և իր տեղ Ատրպատականի ոստիկան անուանեցաւ Աասիի որդի Սուլիտ, մինչև որ Ապտիւլբաճմանի մեռնելէն ետև Հուլէյֆա վերադարձաւ, ինչպէս որ արդէն պատմուած է :

ԻՊՆ ԽԱՆՏՈՒՆ ԵՐ 437

Թուրքերն ու խաղարներն իսլամաց քաջու թիւնն ու զօրութիւնը տեսնելով կը կարծէին թէ անընկճելի են, մինչև որ անտառի մը մէջ դաւան լարելով մէկ քանին սպաննեցին : Այնուհետև անոնց գէմ դնելու համարձակեցան : Ապտիւլբաճման, որ այն ժամանակ Հայաստանի սահմաններուն ոստիկանն էր մինչև էլ Պապ, Ամրի որդի Սիւրադան էլ Պապի բերդին հրամանատար կարգեց, և Էօմէր ամիրապետն ալ հաստատեց այս ընտրութիւնը : Յետոյ շատ արշաւանքներ ըրաւ խաղարաց և Պուլղարաց երկիրներուն մէջ : Օսման ամիրապետն արդիւեց այս արշաւանքները, բայց և այնպէս մինչև հիճրէթի 32 թուականը չարունակեցին : Թուրքերը շարունակ օգնութիւն ու քաջալերութիւն տուին խաղարաց և Պուլղարաց, և պատերազմն աւելի սաստկացաւ, մինչև որ Ապտիւլբաճման սպաննուեցաւ :

Երկու բանակ զրկուեցան այս ժողովրդոց

դէմ: Մին դէպ էլ Պապ դնաց յօգնութիւն Սէլմանի որդւոյ Բէպիայի, միւսը դէպի Ճիւան և Ճօրճան քալեց Պարսիկ Սէլմանի և Ապու Հուրէյրի հետ: Սայիտ որդի Աասիի, որ ֆուֆայի ոստիկան էր, Բէպիայի որդի Սէլմանն էլ Պապի հըրամանատար անուանեց Ապտիւլրահման եղբօրը տեղ, և ֆուֆայէն զօրագունդերը զրկեց անոր՝ Եամանի որդի Հուզէյֆայի հրամատարութեամբ: Օսման ամիրապետը նաև Մէսլէմէի որդի Հապիպն աւելցուց Սիրիոյ զօրքով: Սէլման այս ամեն զօրաց սպարապետ էր, բայց Հապիպ ուզեց որ ինք բլլայ սպարապետ. ասկից վէճ ծագեցաւ երկուքին մէջ: Հուզէյֆա երեք արշաւանք բրաւ, որոց վերջինն Օսման ամիրապետին սպանման ժամանակները կատարուած է:

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Գ.

Հիճրէթի 42 թուին (Փրկչ. 663—664) թուին մեռաւ Հապիպ որդի Մէսլէմէի, որ Մօաւլիա ամիրապետին կողմէ Հայաստանի ոստիկան էր:

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Դ. ԵՐ. 150

Հիճրէթի 75 (Փրկչ. 692—693) թուին Ապտիւլ—Մէլիք ամիրապետն իր Մուհամմէտ եղբայրը Միջագետաց և Հայաստանի ոստիկան անուանեց: Մուհամմէտ քանի մ'արշաւանք բրաւ թշնամեաց դէմ: Մինչև այն ժամանակ՝ վանայ լիճը հասարակային ազատ սեփականութիւն մ'էր, ուր ուզողը կրնար ձկնորսութիւն ընել: Մուհամմէտ արգիլեց այդ ձկնորսութիւնը, և իր կողմէ

յատուկ մարդիկ դրաւ որ ձկնորսութիւն ընեն և իր հաշուին վաճառեն : Նորա մահուանէն ետեւ որդին՝ Մէրվան՝ վանայ լիճն իրեն սեփականութիւն ըրաւ, բայց խալիֆայութիւնն Ումմիէաններէն Ապպսեաններուն անցած ժամանակ կորսնցուց : Այս լիճը միշտ մի և նոյն վիճակի մէջ կը մնայ առանց աւելնալու կամ պակսելու, ինչպէս նաև մէջի ձկները, որ Թիրիխ կը կոչուին և հրաշալիք մ'են, վասն զի ամեն տարի որոշեալ եղանակի մը մէջ մանր ձկները լճին հետ հաղորդակցութիւն ունեցող գետի մը մէջ կը մտնեն, և այն ժամանակ ձեռքով կամ ուռկանով առատաբար կը բռնուին, և երբոր եղանակն անցնի, ալ չեն բռներ * :

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Դ. ԵՐ. 189.

ԻՊՆ ԽԱԼՏՈՒՆ ՀԱՏ. Դ. ԵՐ. 70.

Հիճրէթի 81 (Փրկչ. 700) Թուին Ապտիւլ Մէլիք ամիրայետն իր Ուպէտուլլահ որդին զօրաբանակով մը Հայաստան ղրկեց, որ Դալիքալա (կարին) քաղաքը նուաճեց :

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Դ. ԵՐ. 197

ԻՊՆ ԽԱԼՏՈՒՆ ՀԱՏ. Դ. ԵՐ. 70.

Հիճրէթի 81 (Փրկչ. 701) Թուին Մէրվանի որ-

* Շէմէտին Մուհամմէտ Էլ Թուսսի՝ Պարսկերէն աշխարհագրութեան մը հեղինակն՝ այսպէս կըսէ վանայ լճին համար .

« Տարւոյն տասն ամիսը ոչ ձուկ կը տեսնուի մէջը և ոչ խեչափառ . յետոյ երևան կ'ընեն : Այս երևոյթին պատճառն Աստուծոյ միայն ծանօթ է : »

գի Մուհամմէտ Հայաստան արշաւեց : Հայերն
յաղթուելով հաշտութիւն խնդրեցին , Մուհամ-
մէտ ալ շնորհեց և Ապտուլլահի որդի Ապու Շէյ-
խըն երկրին ոստիկան անուանեց . բայց Հայերը
դաւաճանութեամբ սպաննեցին զայն 82 ին կամ
83 ին :

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ Դ. ԵՐ . 296 .

Հիճրէթի 84 թուին Մէրվանի որդի Մուհամ-
մէտ նորէն Հայաստան արշաւեց :

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Դ. ԵՐ. 242

ԻՊՆ ԽԱԼՏՈՒՆ ՀԱՏ. Դ. ԵՐ. 71

Հիճրէթի 85 (Փրկչ . 704) թուին Մուհամմէտ
որդի Մէրվանի Հայաստանի վրայ պատերազմի
դնաց , որ ամառն ու ձմեռը տեւեց :

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ

Ահա այսչափ տեղեկութիւն կուտան այս եր-
կու պատմագիրք Փրկչ . 704 թուին Արաբաց Հա-
յաստան արշաւելուն վրայ , որ Նախիջևանի կո-
տորածովը նշանաւոր եղած է , ինչպէս որ կը
պատմեն Ղևոնդ և Յօհաննէս կաթողիկոս : Յու-
նաց պատմագիրներն ալ կը յիշեն այս պատե-
րազմը :

Թէօփան յոյն պատմագիրն հետեւեալ կերպիւ
կը պատմէ (եբր . 570 . տպագր . Պօննի) .

« Աշխարհի 6495 և Փրկչ . 704 թուին Հայոց նա-
խարարներն ապստամբեցան Սարակինոսաց դէմ ,
և Հայաստան դանուած Սարակինոսները ջարդե-

ցիւ : Յետոյ դիր դրեցին Յունաց Աբսիմարոս կայսեր և Յոյներն իրենց երկիրը տարին . բայց Մուհամմէտ անոնց վրայ քալեց և շատերն սպաննելով Հայաստանը նորէն նուաճեց . յետոյ Հայոց նախարարները տեղ մը դումարելով (Նախիջևանի եկեղեցին) , ողջ ողջ այրեց :»

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ . Դ . ԵՐ . 218

Հիճրէթի 88 (Փրկչ . 707) թուին Մէսլէմէ՝ որդի վախճանեալ Ապտիւլմէլիք ամիրապետին , և Ապպաս՝ որդի վէլիա ամիրապետի՝ արշաւանք մ'ըրին Յունաց կայսրութեան դէմ :

Ամիրապետն հրաման դրկեց Հայաստանի ոստիկանին որ նամակ մը դրելով ծանուցանէ յունաց կայսեր թէ խաղարներն և Հայաստանի լեռանց ուրիշ թագաւորները միանալով Յունաց երկրին վրայ պիտի յարձակէին , որն որ կատարուեցաւ : Յետոյ վէլիա հրաման քաւ Սիրիոյ զօրաց որ Հայաստան քալեն : Անոնք ալ բազում պաշարով Միջագետք քալեցին , և անտի Յունաց երկիրները մտան :

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ . Դ . ԵՐ . 227

ԻՊՆ ԽԱԼՏՈՒՆ ՀԱՏ . Գ . ԵՐ . 71

Հիճրէթի 91 (Փրկչ . 710) թուին՝ վէլիա ամիրապետն իր մօրեղբայր Մուհամմէտը Միջագետաց և Հայաստանի ոստիկանութենէն հանեց և իր Մէսլէմէ եղբայրն այն երկիրներուն ոստիկան անուանեց : Մեսլէմէ՝ Ատրպատականի սահմանադրխին վրայ բնակող թուրքաց դէմ քալեց և մինչև

Դարբանդ հասաւ՝ բազմաթիւ քաղաքներ ու բերդեր նուաճելով :

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Դ. ԵՐ. 223

ԻՊՆ ԽԱԼՏՈՒՆ ՀԱՏ. Դ. ԵՐ. 71 .

Հիճրէթի 92 (Փրկչ. 711) թուին , Մէսլէմէ Յուսէպ երկիրն արշաւելով երեք բերդ առաւ , և Սուսէնէ քաղաքին բնակիչներն Յունաց երկիրն աքսորեց :

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ

Վերոյիշեալ համառօտ տեղեկութիւնը կը բացատրի հետեւեալ երկու հատուածներով.

Թէօֆանէս յոյն պատմագիր երես 585 .

« 711 թուին փիլիպպիդոս կայսրն Հայաստանէն տարագրեալ Հայերն ստիպեց որ Մալաթիա և Չորրորդ Հայոց երկիրները բնակին :

« Մալաթմաս (Մէսլէմէ) Ամասիա քաղաքն և ուրիշ մանր բերդեր առաւ և բազում դերի տաւալաւ : »

Ղևոնդ, պատմութիւն պատերազմաց և աշխարհակալութեանց Արաբացի չէպոս , Գլ. 6 , եր. 58 .

« Իսկ Սմբատ կիւրապատն և նախարարք որ ընդ նմա , դնացեալ լճեկնեցան յաշխարհէս , և անցեալ խնդրեցին ի թագաւորէն Յունաց քաղաք բնակութեան և դադարս խաշանց իւրեանց , և նա տայր նոցա զքաղաքն փոյթ (փոթի) ի կողմանս լճեք եր աշխարհին , և բնակեցան ի նմա ամս վեց : »

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ Ե. ԵՐ. 28.

Հիճրէթի 101 (Փրկչ. 719—720) թուին մեռաւ Միջագետաց Հայաստանի և Ատրպատականի ոստեկան Մուհամմէտ օրդի Մէրվանայ և եղբայր Ապտիւլմէլիք ամիրապետի : Բաղում պատերազմներ ըրաւ Յունաց և Հայոց դէմ : Քաջ մարդ մ'ըլլալով, իր Ապտիւլմէլիք եղբօր նախանձը շարժեց իր վրայ :

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Ե. ԵՐ. 44—45.

ԻՊՆ ԽԱԼՏՈՒՆ ՀԱՏ. Դ. ԵՐ. 83.

Հիճրէթի 105 (Փրկչ. 722—723) թուին իսլամաց բանակ մը խաղարաց երկիրը մտաւ Հայաստանի ճանքով՝ Թապիպ Մէհրանիի հրամատարութեամբ : Խաղարք՝ Գըրճագաց աղգէն և Թուրքաց այլ և այլ ցեղերէն օգնութիւն գտնելով՝ իսլամաց դէմ ճակատամարտ մը տուին «Բարանց Մարդ» ըսուած տեղը : Պատերազմն արիւնքուշտ եղաւ և բազմաթիւ իսլամք սպաննուեցան : Խաղարներն անոնց բանակատեղին գրաւելով բոլոր գտածոնին կապտեցին : Փախստեայ իսլամներն Հապիպի հետ Սիրիա դարձան Եէզիտ Բ. ամիրապետին քով : Եէզիտ անոնց փախուստը կշտամբելով, Հապիպ պատասխանեց. «Ո՛վ հրամատարդ հաւատացելոց. քու զօրքերդ վատութիւն չըրին, թշնամւոյն առջև չփախան. ընդհակառակն հեծեալք հեծելոց և հեռեակք հեռեակաց հետ կըռուեցան : Ես իսկ նիզակովս կըռուեցայ մինչև որ ծայրի սլաքը կոտորեցաւ. որովս հարուածեցի մին.

չև որ խորտակեցաւ : Բայց Աստուծոյ կամքն այս է եղեր : »

Խաղարք այս յաղթութենէն քաջաւերուելով՝ մեծ բազմութեամբ Հայաստանի երկիրն արշաւեցին : Այն ժամանակ ամիրապետն Հայաստանի ոտական անուանեց Ճերահ որդի Ապտուլահ Հէքէմիի , և բաւական թուով զօրք զրկեց անոր՝ որպէս զի պատերազմի խաղարաց և այլ թշնամեաց հետ :

Ճերահ դէպի խաղարաց երկիրը քալել սկսաւ , և երբոր խաղարք իմացան , Դարբանդ դարձան ու հոն սպասեցին :

Ճերահ՝ Պէրտապ հասնելով՝ քանի մ'օր հոն հանդիստ տուաւ իր զօրաց : Յետոյ Կուր դետն անցնելով իմացաւ որ իր զօրաց հետ դռնուող լեռնականներէն ոմանք՝ խաղարաց թագաւորին հետ թղթակցելով իւր բոլոր շարժումները կիմացնէին :

Այն ժամանակ քարոզի մը բերնով ծանոյց իր զօրաց թէ քանի մ'օր հոն պիտի կենան , և պաշար բերել տուաւ հոն : Այս ալ գրուեցաւ խաղարաց թագաւորին , իբր թէ Ճերահ կը վախնար խաղարաց դէմ երթալու : Բայց նոյն գիշերը Ճերահ հրաման քաւ իր զօրաց որ ճամբայ հլնեն , և մինչև Դարբանդ յառաջացաւ՝ առանց խաղարները տեսնելու : Երկրին մէջ մտաւ , և հրոսախումբեր զրկեց որ ամեն դռածնին ասպատակեն :

Հետեւեալ օրն ասպատակաց խումբերն ետ դարձան բազում աւարաւ : Այն ժամանակ խաղարներն իրենց արքայորդւոյն հրամանատարութեամբ իսլա-

մաց վրայ յարձակեցան Բան դեռտին քով և արիւն-
ռուշտ ճակատամարտ մ'եղաւ :

Ճէրա՜հ քաջալերեց իր զօրքերը , և կատաղի
կռուէ մ'ետե խաղարք յաղթուելով 'ի փախուստ
դարձան : Իսլամներն անոնց ետէն իյնալով շատ
մարդ ջարդեցին , շատ ալ դերի բռնեցին , և ինչ
որ իրենցմէ առնուած էր՝ ամենն ալ ետ առնելէ
ետե՛ւ՝ ընթացքնին շարունակեցին մինչև որ Հիւսէ-
յին անուն բերդի մ'առջև հասան : Բերդապահ
զօրքն անձնատուր բլլալու առաջարկութիւն ընե-
լով , Ճէրա՜հ զանոնք բերդէն դուրս հանել տուաւ
ամեն ունեցածնին իրենց թողլով : Յետոյ Եէրկօս
կամ Պէրկովա քաղքին վրայ երթալով՝ տասն օր
պաշարեց : Բնակիչքն անձնատուութիւն առաջար-
կեցին : Ճէրա՜հ քաղքին տիրելով բնակիչներն ու-
րիշ տեղ փոխադրեց :

Յետոյ Պիլէնճէր քաղաքին վրայ դնաց , որ Պուլ-
ղարաց երկրին մէջ հռչակաւոր բերդ մ'էր , և պա-
շարեց զայն : Պուլղարք 300 սայլ դրեր էին բեր-
դին շուրջը , ամենն ալ իրարու կապած , որպէս
զի իսլամները չկրնան պարսպին մօտենալ : Այն
սայլերը մեծ մնաս տուին իսլամաց : Վերջապէս 30
իսլամ իրենց կեանքը զոհեցն աչուրնին առնլով և
իրարու ալ այնպէս խօսք տալով , իրենց սուրե-
րուն պատեանները կտարտեցին և մէկ մարդու
պէս սայլերուն վրայ յարձակելով՝ կատաղաբար
կռուիլ սկսան անհաւատից հետ : Արձակուած նե-
տերն այնչափ շատ էին , որ արևը ծածկեցին : Իս-
լամներն անխնայ կռուելով սայլերուն քով հա-
սան , և զանոնք իրարու կապող պարանները կրա-

րելով սայլերը քաշեցին իսլամաց բանակը տարին։ Այն ժամանակ կռիւը սաստկանալով յետին կատաղութեան հասաւ, և վերջապէս Պուլղարք յողթուելով ի փոխուստ դարձան և խալաֆները բերդին տիրեցին Րէպիւլէվէլ ամրոյ մէջ (օգոստոս 723)։ Աւարին բաշխման ժամանակ իւրաքանչիւր ձիաւորի 300 ոսկի ինկաւ։ Ձիաւորաց թիւը 30000^{էն} աւելի էր։ Գերիներուն մէջ էին նաև Պուլղարաց իշխանին կանայքն ու որդիքը։ Ճէրաճ Պուլղարաց իշխանն իր առջևը բերել տալով, ընտանիքը, զաւակները, բոլոր գոյքն ու բերդն անոր դարձուց, պայման դնելով, որ հսկողութիւն ընէ անհաւատից վրայ և իսլամաց տեղեկութիւն տայ։

Այն ժամանակ ճէրաճ մեկնեցաւ Պուլղարաց երկրէն և գնաց վէպէնտէրի բերդը պաշարեց, որոյ մէջ 40000 տան չափ թուրք բնակիչք կային։ Ասոնք հաշտութիւն կնքեցին որոշեալ գումար մը վճարելով։ Յետոյ այս երկիրներուն բնակիչները միաբանելով իսլամաց ետ դառնալու ճանքան կըտրեցին։ Պուլղարաց իշխանն իմացուց այս բանը ճէրաճին, նա ալ անմիջապէս ետ քաշուիլ սկսելով մինչև Միլլիի նահանգը հասաւ։ Հոն ձմեռը վրայ հասնելով արգիլուեցաւ։ Այն ժամանակ ճէրաճ եէզիտ ամիրապետին դիր գրելով իր նեղ վիճակն իմացուց և օգնական զօրք խնդրեց։ Եէզիտ խոտապալ դրկել, բայց խոստումը կատարելէ առաջ մեռաւ Հիճրէթի 105 շապան ամսոյ 24 (փրկչ. 724) թուին։ Եէզիտի յաջորդը՝ Հիշամ հաստատեց զճէրաճ իւր պաշտօնին մէջ և օգնութիւն դրկել խոտապալ։

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ

Ղևոնդ կը պատմէ այս անցքերը, բայց ոչ այսչափ մանրամասնօրէն : Յօհաննէս կաթողիկոս բնաւ չյիշատակեր :

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Ե. ԵՐ. 59

Հիճրէթի 105 (Փրկչ. 724—725) թուին, ճէրահ Հէքէմի՝ Ալանաց երկիրն արշաւեց, և Պուլղարաց երկրէն անդին շատ քաղաքներ ու ամուրներ նըւաճելով՝ բազում աւար առաւ :

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Ե. ԵՐ. 54.

Հիճրէթի 106 (Փրկչ. 724—725) թուին ճէրահ Ալանաց երկիրն արշաւելով հարկատուութեան ենթարկեց զանոնք և հաշտութիւն կնքեց :

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Ե. ԵՐ. 55.

Հիճրէթի 107 թուին՝ Ապտիւլմէլիքի որդի Հիշամ ամիրապետը ճէրահ Հէքէմին Հայաստանի և Ատրպատականի ոստիկանութենէն ձգեց, և անոր տեղ իր Մէսէմէ եղբայրն անուանեց :

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Ե. ԵՐ. 56.

Հիճրէթի 108 թուին, թուրքաց խազան թագաւորին որդին Ատրպատական արշաւելով քանի մը քաղաքներ պաշարեց : Հարիթ որդի Ամրի անոր դէմ ելնելով վանեց և թուրքերն հալածեց. բայց Երասխ գետն անցնելուն պէս՝ թուրքերն ետ դարձան և պատերազմը նորոգեցին. սակայն նորէն յաղթուելով շատերը ջարդուեցան :

ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Ե. ԵՐ. 58.

Հիճրէթի 109 [Ժուին Մէսլէմէ որդի Ապտիւլ-
մէլիքի պատերազմեցաւ Թուրքաց հետ Ատրպա-
տականի մէջ, և բազում աւար և գերի առաւ ա-
նոնցմէ :

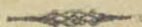
ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Ե. ԵՐ. 61.

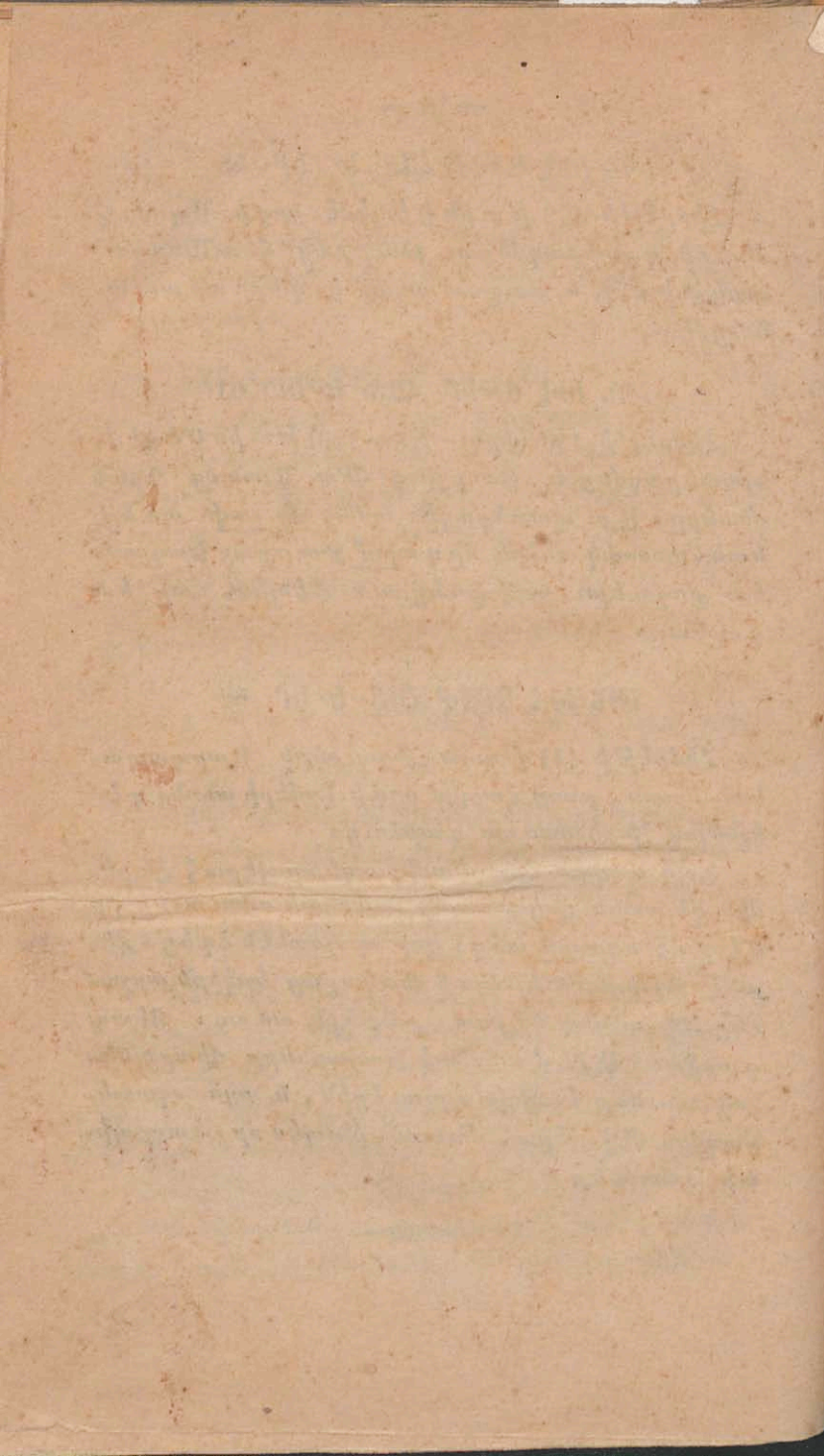
Հիճրէթի 110 (Փրկչ. 728—729) [Ժուին Մէսլէմէ
պատերազմեցաւ Թուրքաց հետ Ալանաց Դրան
մօտերը : Այս պատերազմն ամոյ մը չափ տեւելէ
ետեւ, սաստիկ անձրև մը դալով Թուրքաց խազանն
ետ քաշուելու ստիպուեցաւ : Մէսլէմէ ալ ետ
դարձաւ :

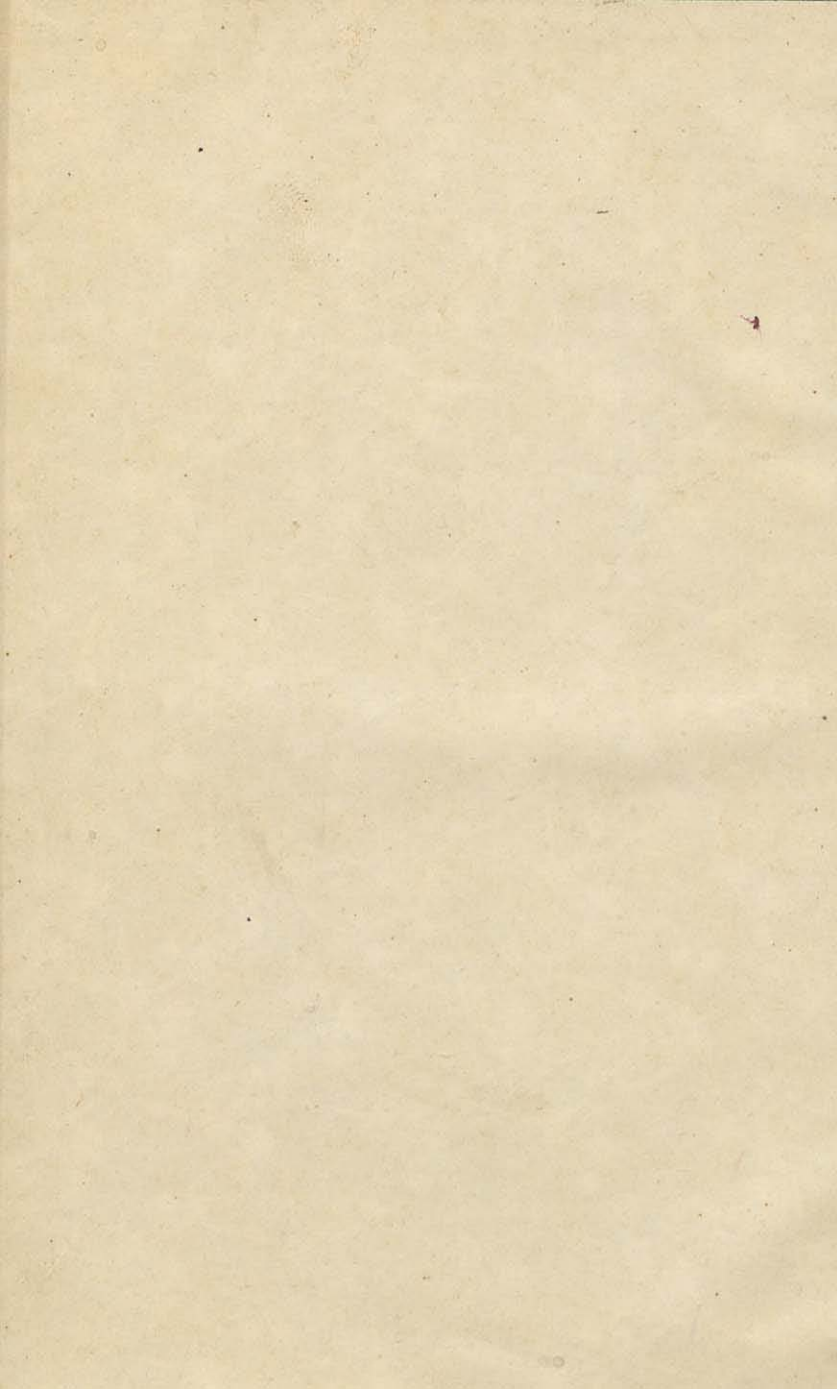
ԻՊՆ ԻԻԼ ԱԹԻՐ ՀԱՏ. Ե. ԵՐ. 62.

Հիճրէթի 111 [Ժուին Թուրքերն Ատրպատա-
կան մօտան, բայց Հարիթ որդի Էօմէրի անոնց դէմ
ելնելով 'ի փախուստ դարձուց :

Նոյն տարին Հիշամամիրապետը ճէրահ Հէքէ-
մին վերստին Հայաստանի ոստիկան անուանեց իր
Մէսլէմէ եղբօրը տեղ, զոր պաշտօնէն ձգեց : Ճէ-
րահ՝ Թիֆլիզէն ելնելով խազարաց երկիրն արշա-
ւեց, և անոնց Պէյտա քաղաքն առաւ : Յետոյ
դարձաւ : Այն Ժամանակ խազարները միաբանե-
լով իսլամաց երկիրն արշաւեցին, և այս պատե-
րազմին մէջ ճէրահ մեռաւ : Ընչպէս որ յետոյ պի-
տի պատմենք :

0003984
0003992
0003993

